

Boekbesprekingen

Emmanuel Lazega. *The Micropolitics of Knowledge. Communication and Indirect Control in Workgroups*. New York: Aldine De Gruyter, 1992.

De organisatiesociologie en de kennissociologie lijken steeds dichter in elkaars buurt te komen. De antropologie, bien étonné de se trouver ensemble, lijkt daarbij een intermediaire rol te spelen. Wetenschapssociologie is bijvoorbeeld in toenemende mate etnografie geworden, namelijk van de produktie van wetenschappelijke kennis in onderzoeksgroepen en laboratoria. Latour en Woolgar's 'Laboratory Life' is het, nog altijd – ook door henzelf – niet overtroffen, paradigma voor deze studies.

Binnen de organisatiesociologie, in het voetspoor van de (vaak modieuze) aandacht van organisatielieden voor de rol van cultuur in de organisatie, ontstaat zoiets als de etnografie van organisaties. Daarbij staat met name het kennisgebruik van de organisatielieden centraal. Men mist daar nog een paradigmatische studie, zoals die van Latour en Woolgar.

Lazega's *Micropolitics of Knowledge* zal het echter niet worden.

Lazega probeert een systematiek van organisatorisch bepaalde argumentatie van organisatielieden op het niveau van arbeidsgroepen te ontwikkelen en toe te passen. Hij slaagt daar niet in om twee redenen; de ene is vooral redactioneel van aard, de andere een gemis aan empirische fundering.

De eerste, inhoudelijk belangwekkende, theo-

retische, hoofdstukken van het boek zijn moeilijk leesbaar. Het is, zelfs voor een geïnteresseerde lezer, zoals ondergetekende, een hele onderneming om hoofdstuk vier te bereiken (waarin het empirisch deel begint). De reden daarvoor is dat de auteur vele aanzetten voor zijn theorie denkt te zien (en die dus ook bespreekt) in verschillende delen van de sociale wetenschappen en de gedragswetenschappen, maar dan steeds weer aangeeft dat zijn benadering daarvan afwijkt. Dat is verwarrend en overbodig. Een voorbeeld is de (overbodige) bespreking van March' en Simons notie van 'bounded rationality' in organisaties en ander werk in deze traditie (p. 4ff), welke Lazega afrondt door te zeggen dat hij verder gaat dan dit soort theorieën door een theorie van de 'interactive elaboration of information' te ontwikkelen (p. 7). Dit is echt iets heel anders dan het March/Simon programma.

Verwarrend is het omdat Lazega (op verschillende plaatsen in het theoretisch deel van het boek) aankondigt een theorie te gaan ontwikkelen, waarvoor hij steeds verschillende definiëringen hanteert, zie de volgende (niet uitputtende) lijst van voorbeelden:

(p. 3) I propose a theory of 'knowledge claims' based on the symbolic interactionist notion of the definition of the situation.

(p. 7) This study offers a theory of the 'interactive elaboration of information' (...) by examining the link between information and decision as mediated by indirect social control processes and structural constraints.

(p. 8) (...) requires a theory that is able to re-

constitute the main steps of what I call 'appropriateness judgements' (...)

(p. 17) (...) the contribution of this essay to the question. What do members consider to be an informed decision? is based on a theory of the knowing process. What counts as an informed decision also depends upon members' claims to know.

(p. 33) Theorizing about knowing well thus means theorizing about this aspect of knowledge construction, which has been neglected by the sociology of knowledge: how actors legitimize the *claim to know* on which their feeling or judgement of knowing well is based.

Deze omschrijvingen hebben weliswaar iets met elkaar te maken, maar geven toch ook aan dat het onderwerp de schrijver niet echt helder voor de geest staat.

Wanneer ik Lazega's doelstelling samenvat, is dat dan ook mijn interpretatie (en wellicht de kern van zijn definities). In het boek wordt een theorie ontwikkeld waarmee zou moeten worden verklaard wat door leden van werkgroepen in organisaties als een 'onderbouwde' beslissing ('knowing well') wordt beschouwd.

Uiteindelijk baseert de schrijver zich vooral op het symbolisch interactionisme en op recent werk in de kennissociologie van de wetenschap, waar, in tegenstelling tot de traditionele kennissociologie, niet de genese van de kennis wordt verklaard, maar de validering ervan. (Het is trouwens niet juist Merton te zien als de 'aanstichter' van dit soort studies (p. 23); deze studies zijn veeleer in reactie op het werk van Merton ontstaan.) Informatie of kennis (het onderscheid is niet steeds duidelijk, en ook de definities daarvan verschuiven) behoort te worden beschouwd als een interactief proces waarmee leden van de werkgroep hun positie onderbouwen. Daarmee wordt de validering van kennisclaims gekoppeld aan de bestaande sociale structuur in de groep. In deze visie is de 'appropriateness' van kennisclaims het resultaat van onderhandelingsprocessen, en wordt deze gekoppeld aan processen van sociale controle in de groep.

Wat dan volgt is eigenlijk niet veel meer dan de ontwikkeling van een typologie van kennisclaims. Lazega onderscheidt verschillende soorten argumenten die kunnen worden gebruikt, ge-

baseerd op het combineren van, respectievelijk institutionele of niet-institutionele vormen van wederzijdse herkenning door de leden van de groep en het hanteren van substantiële of procedurele legitimeringen. Daarnaast onderscheidt hij de mogelijkheid dat de leden hun vertrouwen in het argument baseren op de veronderstelling dat allen hetzelfde veronderstellen (public endorsement) of dat slechts een deel hetzelfde veronderstelt (private endorsement). Op grond van deze dimensies onderscheidt hij vier soorten knowledge claims: realistische (substantief/openbaar); expert (substantief/privaat); polemisch (procedureel/openbaar) en initiërend/procedureel/privaat). Sociale posities kunnen worden onderbouwd doordat deze claims worden gebruikt om grenzen aan te leggen (wie wel of niet wordt geacht een adequate definitie van de situatie te geven). De knowledge claims zijn niet evenredig verdeeld in de werkgroep: Lazega veronderstelt een relatie tussen de variatie in de kennisclaims en dimensies van de sociale structuur. Verschillende verhoudingen ten opzichte van de autoriteitsstructuur in de groep, leiden tot het hanteren van verschillende kennisclaims. Het argument wordt hier in zekere zin tautologisch omdat Lazega autoriteit definieert als de capaciteit om een institutioneel autoriteitsargument te gebruiken. Degenen die dat kunnen zullen vooral strategische definities van de situatie geven; degenen die dat niet kunnen zullen vooral tactische definities gebruiken. Dat wordt gekoppeld aan de mogelijkheid van sommigen om hun autoriteitspositie via een verwijzing naar professionele expertise te onderbouwen; terwijl anderen dat niet kunnen. Het gevolg is dat de wijze waarop posities worden onderbouwd verschillend zullen zijn in collegiale en bureaucratische werkgroepen. Om deze reden kiest hij voor zijn empirische analyse twee verschillende werkgroepen: de een collegiaal; de ander bureaucratisch.

Het empirisch deel van het boek is veel helderder, ook beter geschreven, maar inhoudelijk evenredig zwakker. Het blijft steken in een beschrijving van de twee groepen en de verschillende kennisclaims daarin. Lazega heeft deelgenomen aan twee (Zwitserse) werkgroepen, de een een afdeling van een belastingkantoor; de

ander een groep maatschappelijk werkers die in een opvangtehuis voor immigranten werken. Hij beschrijft voor elk van de groepen een probleem dat daar speelt, en geeft de standpunten van verschillende groepsleden weer in termen van zijn taxonomie van kennisclaims. Autoriteit is nu ineens vanzelfsprekend (bureaucratisch in het ene geval; collegiaal in het andere). Dit is uiterst teleurstellend, gezien het uitvoerige theoretische verhaal dat eraan vooraf ging. Hij doet zelfs geen enkele moeite, wat men gezien zijn nadruk op het proceskarakter van de kennisclaims zou hebben verwacht, een beeld te geven van de veranderingsprocessen in de twee groepen. Het lijkt op een stageverslag van een student die een redelijke beschrijving van de situatie in de groepen kan geven, maar niet in staat is duidelijk te maken waarom hij het theoretisch canon moest ontwikkelen om op deze empirische mug te schieten. Na het empirische deel volgt een zeer kort concluderend hoofdstuk, waarin elke terugkoppeling van de empirische resultaten naar de theorie ontbreekt. Lazega bewijst met dit boekje een slechte dienst aan een belangrijk onderwerp.

W. van Rossum

Anne Bert Dijkstra. Onderwijskansen en godsdienst: een vergelijkend onderzoek naar gereformeerd-vrijgemaakte scholen. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Proefschrift Groningen, 1992.

De vergeten factor, zo omschrijft Anne Bert Dijkstra de rol van godsdienst in het Nederlandse schoolloopbaanonderzoek. In zijn proefschrift toetst hij de juistheid van de opvatting dat in gereformeerde kringen de religieuze achtergrond van leerlingen binnen het gereformeerd-vrijgemaakte onderwijs niet alleen leidt tot betere schoolprestaties, maar ook tot een geringer effect van het milieu van herkomst op schoolloopbanen. Theoretisch probeert Dijkstra het verschijnsel dat 'godsdienst doet leren' te onderbouwen met de redenering dat protestantse ouders in sterkere mate prestatiegerichte opvoedingswaarden aanhangen en dat een prestatiegerichte opvoeding resulteert in betere schoolpres-

taties. De geringere milieu-specifieke verschillen zouden onder andere verklaard kunnen worden door deelname van gereformeerden aan hun verenigingsleven, dat via Bijbelstudie bijdraagt aan een intellectueelistische woordcultuur, ook bij de lager opgeleiden.

Voor de samenhang tussen godsdienst en prestatiegerichte waardenoriëntaties vindt Dijkstra enige empirische steun in de literatuur. Dit geldt ook voor de relatie tussen (milieu-specifieke) socialiseringspraktijken en schoolsucces. Hierbij wordt onder andere de theorie van Bernstein aangehaald, die de grotere leervaardigheid van kinderen uit hogere milieus mede verklaart uit het veelvuldiger geven van verbale uitleg door de ouders. Dijkstra maakt echter nergens aannemelijk dat de woordcultuur van de gereformeerden op één lijn kan worden gesteld met Bernsteins concept van personele rolstructuur (rollen en regels staan ter discussie) en Kohns concept van nadruk op zelfbepaling. Omdat het gereformeerde milieu volgens de auteur ook gekenmerkt wordt door nadruk op het 'volstreekte gezag' van de Schrift, zou men met even veel recht kunnen voorspellen dat dit leidt tot het ontwijken van uitleg en een nadruk op conformisme. Van dat laatste lijkt hij ook zelf uit te gaan wanneer hij voorspelt dat op grond van traditionele sekse-roloriëntaties binnen het gereformeerd-vrijgemaakte onderwijs een sterkere samenhang tussen sekse en schoolsucces zal worden gevonden. Wat al te gemakkelijk worden uiteenlopende concepten uit de literatuur ondergebracht zonder een kritische toets op hun specifieke betekenis en logische samenhang in een verondersteld godsdienstspecifiek opvoedingspatroon. Dergelijke lacunes in de modelbouw blijven relatief onopgemerkt doordat Dijkstra voor een toetsingsstrategie kiest waarbij hij de vraag waarom gereformeerde leerlingen beter presteren pas aan de orde wil stellen wanneer hij dit ook daadwerkelijk heeft aangetoond.

Uit de vergelijking van een cohort gereformeerde leerlingen met een cohort leerlingen uit het overige Nederlandse onderwijs komt vervolgens naar voren dat noch de prestaties, noch de schoolloopbanen van laatste jaar basisonderwijs tot derde jaar vervolgonderwijs, binnen het gereformeerde onderwijs wezenlijk verschillen van

de nationale groep. De taalresultaten op gereformeerde scholen liggen weliswaar iets hoger (wat kan duiden op het bestaan van een 'woordcultuur'), maar daar staan geringere rekenprestaties tegenover. Noch met loglineaire analyses, noch met LISREL-analyses wordt steun gevonden voor de hypothese dat de effecten van sociale status op de schoolloopbaan binnen het gereformeerde onderwijs geringer zijn dan binnen de overige richtingen. Ook voor de voorspelde sterkere sekse-effecten binnen de gereformeerde richting vindt Dijkstra geen aanwijzingen. De auteur komt lof toe voor de nauwgezetheid waarmee de verrichte analyses worden verantwoord. Op de drie geformuleerde hypothesen komt een duidelijk antwoord. Ook beschikt hij over een vlotte stijl, die het boek goed leesbaar en toegankelijk maakt. Op grond van het onderzoeksmateriaal wordt een intrigerend beeld geschetst van wat misschien de laatste echte zuil in het onderwijsbestel is: een sterk gesloten gemeenschap, maar actief betrokken bij de eigen kring. Het is daarom jammer dat de nieuwsgierigheid die Dijkstra oproept naar de vraag waar het nu precies mis gaat met de theorie waaruit hij zijn hypothesen heeft afgeleid, nauwelijks wordt bevredigd. Pas in de slotparagraaf van het laatste hoofdstuk komen enkele resultaten van zijn onderzoek naar de opvoedingsoriëntaties bij gereformeerd-vrijgemaakten aan de orde. Deze hadden zich voor een verdere analyse geleend dan de bijna alleen grafische presentatie waartoe hij zich nu beperkt. Op zijn minst had besproken mogen worden wat deze resultaten impliceren voor het onderzoeksprogramma dat als gevolg op dit proefschrift wordt aangekondigd. Nadat de auteur eerder op grond van zijn bevindingen geen aanleiding zag om de cruciale assumpties van de theorie te toetsen, komt deze aankondiging nogal uit de lucht vallen. Het proefschrift wijst er immers nergens op dat de factor godsdienst ten onrechte vergeten is.

C. van Liere

Leo Lucassen en André J.F. Köbben. Het partiële gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van be-

leid en wetenschap (1951-1991). Amsterdam: Lisse: Swets & Zeitlinger 1992, 199 p.

Sedert enkele decennia kunnen allochtone kinderen het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) volgen. Dit houdt in dat Turkse leerlingen behalve op het 'reguliere' Nederlandse onderwijs ook recht hebben op les in de Turkse taal en cultuur. Het tijdstip waarop dit wordt gegeven kan in en/of buiten schooltijd liggen. Een belangrijk deel van de financiering ervan vindt plaats met gelden die in het kader van het Onderwijsvoorrrangsbeleid beschikbaar worden gesteld voor de bestrijding van onderwijsachterstanden. Behalve de overheid kunnen ook allochtone ouders zelf OETC organiseren. Om een indruk te geven van de omvang van het door het ministerie van O & W gesubsidieerde OETC het volgende: in 1991 waren er 66.000 leerlingen voor aangemeld (of ze het ook daadwerkelijk volgden is de vraag); het ging daarbij om 970 fulltime docentplaatsen en er was 63 miljoen gulden mee gemoeid.

Vanaf het prille begin heeft het OETC te kampen gehad met hevige controverses, met name met betrekking tot het bestaansrecht ervan. Voor de 'voorstanders', veelal linguïsten, vormt het OETC een sine qua non voor het verkrijgen van een positief zelfbeeld en het verwerven van de Nederlandse taal. De 'tegenstanders', onder meer onderwijssociologen, beschouwen het als pure tijdverspilling en een sta-in-de-weg voor het verwerven van gelijke onderwijskansen. Opvallend bij de hele gang van zaken rond het OETC is dat de geëmotioneerdheid waarmee de discussie wordt gevoerd omgekeerd evenredig is aan het gewicht van het empirisch bewijsmateriaal dat de argumenten pro dan wel contra zou moeten ondersteunen. Was het enkele jaren geleden nog compleet taboe om ook maar één 'kwaad' woord over het OETC in de mond te nemen, tegenwoordig worden critici ten minste al niet meer bij voorbaat voor 'etnocentristen' uitgemaakt.

Ondanks het feit dat er inmiddels enorm veel over het OETC is geschreven, kan er nog steeds worden gesproken van een patstelling. Toen ik *Het partiële gelijk* op mijn bureau kreeg, was mijn eerste reactie dan ook of deze zoveelste pu-

blikatie iets nieuws zou kunnen toevoegen aan de soms zinnige, maar meestal onzinnige beschouwingen over dit onderwerp. Ik zal op het eind van deze recensie op deze vraag terugkomen. Nu eerst iets over de door Lucassen en Köbben gehanteerde werkwijze en de inhoud van het boek.

Het partiële gelijk kan worden beschouwd als een proeve van wetenschapsonderzoek. Bestudeerd wordt de wisselwerking tussen beleid en wetenschap, met als casus het OETC. Meer specifiek vragen Lucassen en Köbben zich af hoe de hierboven gesignaleerde patstelling tussen voor- en tegenstanders moet worden verklaard en hoe ze eventueel kan worden doorbroken. Als methode hebben de auteurs gekozen voor (historisch) literatuur- en archiefonderzoek (o.a. van de betrokken ministeries) en hebben ze gesprekken gevoerd met (ex)beleids mensen en onderzoekers. (Terzijde zij opgemerkt dat nauwelijks onderzoekers zijn geraadpleegd die zich expliciet met het OETC hebben beziggehouden. Aangezien dit juist belangrijke actoren in de discussie zijn geweest, wekt dit enige bevreemding.) Bij dit alles werden ze op het juiste pad gehouden door een uitgebreide begeleidings- en resonscommissie.

Bij hun speurtocht – het boek heeft wel wat weg van een ‘wetenschappelijke detective’ – onderscheiden Lucassen en Köbben een zestal fasen. De eerste daarvan – en dat is verrassend – beslaat de periode 1920-1940 en betreft het onderwijs in Nederlands-Indië. Ze laten zien dat een deel van de ideeën in latere periodes in Nederland hun oorsprong vindt in het koloniale verleden. De daarop volgende fasen (1951-1991) spelen zich alle in Nederland zelf af. Ze worden mede bestudeerd vanuit de optiek van drie mogelijke rollen van wetenschappelijk onderzoek: het wordt toetsend gebruikt, dan wel legitiemerend, of het speelt (nagenoeg) geen rol. Ik wil echter niet bij de gedetailleerde beschrijving van deze ontwikkelingen stil blijven staan en raad eenieder aan daarvoor zelf het boek ter hand te nemen. Het biedt – regelmatig gelardeerd met sappige details (en dat bedoel ik niet negatief naar de auteurs toe; ze zijn juist zeer consciëntieus te werk gegaan) – een, althans voor niet-direct betrokkenen, onthullende en ontnuchteren-

de kijk in de keuken van beleid en onderzoek.

Wat Lucassen en Köbben in ieder geval goed duidelijk weten te maken is dat het fundament van het OETC bestaat uit een in de tijd wisselend kluwen van – schrik niet van het aantal en de verscheidenheid – financiële, politieke, ideologische, onderwijskundige, linguïstische, psychologische, pedagogische, cognitieve en (werk)gelegenheidsargumenten. Het boek laat zien dat tot op zekere hoogte alle betrokkenen, maar in het bijzonder de bewindslieden en hun ambtenaren, slachtoffer zijn van een combinatie van hun beroepspositie, van de relatieve nieuwheid van het onderwerp, van de tijd die maar niet stil wil blijven staan en de druk van conflicterende belangen. Ook wordt duidelijk dat sommige wetenschappers hun *métier* in onvoldoende mate beheersen, of het gebruiken (c.q. misbruiken) om hun ideologisch getinte – maar volstrekt ontorekend door onderzoek ondersteunde – opvattingen door te drijven over wat nu het beste is voor de toekomst van allochtonen. De ‘schuld’ ligt echter geenszins alleen bij de wetenschappers! Immers, ook van het beleid mag verwacht worden dat het niet klakkeloos alle ‘wetenschappelijke’ bewijzen voor waar aanneemt en weerstand weet te bieden tegen pressies van belangengroepen. Een en ander laat onverlet – en dat wordt door Lucassen en Köbben bij herhaling onderstreept – dat alle betrokkenen het beste voorhebben met de betreffende allochtonen. Het meest frappante – en tegelijk wellicht het meest trieste – van de hele discussie is waarschijnlijk wel, dat het gekrakeel zich in hoge mate over de hoofden heen van de meest direct betrokkenen (OETC-leerkrachten, ouders en leerlingen) heeft afgespeeld. Ondanks de alsmar veranderende doelen is er in al die jaren aan de OETC-praktijk niet veel gewijzigd – het is nog steeds vaak behelpen.

De moraal van het boek is dat er gewaakt moet worden voor absolute en generalistische opvattingen. De waarheid ligt volgens Lucassen en Köbben ook hier ergens in het midden: het partiële gelijk. Juist in het licht van deze conclusie is er evenwel enige kritiek mogelijk op deze – overigens gedegen – studie. De grote belangstelling van de auteurs voor de (afzonderlijke) details komt namelijk enigszins polariserend over;

net alsof de actoren alleen maar òf voorstander, òf tegenstander kunnen zijn. Te weinig aandacht wordt besteed (afgezien van de achteraf-overpeinzingen van de geïnterviewden) aan het feit dat er ook vele betrokkenen zijn die een genuanceerde visie hebben. Personen die weliswaar duidelijk wetenschappelijke en pragmatische kritiek hebben op aspecten van het OETC, maar die daarmee nog niet in alle opzichten tegenstander van het OETC zijn. Ondanks het verkondigde partiële gelijk rest na lezing van het boek eigenlijk maar één conclusie over de toekomst van het OETC. Lucassen en Köbben gaan niet zover om haar uit te spreken; deze recensent doet dat ook niet, hij laat dat graag aan de lezer zelf over.

Afgezien van enkele kritische kanttekeningen luidt mijn eindoordeel dat Lucassen en Köbben met lof geslaagd zijn voor deze proeve van wetenschapsonderzoek. Hun werk levert een objectiverende bijdrage aan de discussie rond het OETC. Maar of de in de inleiding genoemde patstelling door dit boek wordt doorbroken, zal de tijd moeten leren. Vermeldenswaardig is echter dat de commissie-Van Kemenade eind 1992 – met als een van de leden de in het boek als fervent bepleiter van het OETC opgevoerde hoogleraar Extra – in haar advies 'Ceders in de tuin' radicaal lijkt te hebben gebroken met de argumenten- en bewijzenballast uit het verleden. Daarvoor in de plaats heeft men gekozen voor slechts één (weliswaar: nieuw) autonoom doel, namelijk het leren van de eigen taal om de taal zelf. Een van de problemen van deze – overigens lovenswaardige – poging om te komen tot een compromis is echter alweer dat de commissie probeert alle allochtonen te bedienen, hetgeen in de praktijk ongetwijfeld onmogelijk zal blijken. Wordt vervolgd...

Geert Driessen

M.H. Bakker (red.). Oud in den Vreemde. Over allochtone ouderen. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum, 1992, 190 p.

De aandacht voor allochtone ouderen groeit snel. Dat komt niet alleen omdat de vergrijzing van de samenleving als maatschappelijk vraagstuk in de

belangstelling staat, maar ook omdat de eerste generatie na-oorlogse immigranten inmiddels bejaard is of begint te worden. De bundel *Oud in den Vreemde* wil aan deze belangstelling tegemoet komen. Hij is bedoeld voor een breed publiek of – zoals in het voorwoord wordt gesteld – 'voor iedereen die beroepsmatig of uit persoonlijke interesse te maken heeft met allochtone ouderen' (p. 10).

Het boek gaat over Indische, Molukse, Surinaamse, Chinese, Marokkaanse en Turkse ouderen. Aan elke etnische groep wordt een hoofdstuk gewijd, door in totaal vier auteurs. Elk hoofdstuk bevat een beschrijving van de betreffende etnische groep in het algemeen, en de positie van ouderen in het bijzonder. In de meeste hoofdstukken krijgt het 'allochtoon-zijn' echter meer aandacht dan het 'oud-zijn'. Een uitzondering hierop is de bijdrage van Choenni, die zijn verhaal consequent toespitst op ouderen (i.e. Surinaamse ouderen).

Voor het overige zijn de hoofdstukken niet eenvormig van opzet. Dat komt deels omdat elke etnische groep nu eenmaal zijn eigen specifieke geschiedenis kent, en deels omdat elke auteur zijn eigen invalshoek kiest. Zo besteedt Robison in zijn bijdrage over Indische ouderen bijvoorbeeld aandacht aan de alom als 'success story' beschouwde integratie van Indische Nederlanders. Hij plaatst daar enige vraagtekens bij en laat zien hoe het verloop van dit integratieproces van invloed is geweest op de identiteit en het welbevinden van Indische ouderen. Dit is een interessante invalshoek, die bovendien met de nodige zorg wordt uitgewerkt.

Dit laatste kan niet van alle hoofdstukken worden gezegd. Vooral de hoofdstukken over Molukse, Marokkaanse en Turkse ouderen bevatten informatie waarvan de relevantie niet altijd duidelijk is en die soms zelfs willekeurig gekozen lijkt. Deze bijdragen maken hier en daar wel een erg oppervlakkige indruk. De constatering dat Molukse ouderen evenals Nederlandse ouderen erg gehecht zijn aan hun kinderen en kleinkinderen (p. 61) vind ik bijvoorbeeld een overbodige constatering. Het lijkt me namelijk nogal voor de hand liggen dat ouders gehecht zijn aan hun kinderen en kleinkinderen – of ze nu allochtoon of autochtoon zijn. De hoofdstukken

over Marokkaanse en Turkse ouderen lijden met name aan de genoemde manco's. Nu is er weliswaar nog weinig te melden over ouderen uit beide etnische groepen, om de eenvoudige reden dat de eerste generatie pas nu op leeftijd begint te komen en er nog weinig onderzoek naar hen is verricht. Maar desondanks wordt de lezer niet veel wijzer over deze ouderen. En over meer algemene onderwerpen die wel aan de orde komen, zoals de werving van buitenlandse arbeiders destijds en de gezinshereniging, is al veel gepubliceerd.

Dat het ook anders kan laat Choenni zien. Hij heeft zijn enige jaren geleden verrichte onderzoek naar Surinaamse ouderen geactualiseerd en bespreekt een groot aantal aspecten van hun positie en leefsituatie. Als enige auteur presenteert hij ook cijfermateriaal over ouderen in Nederland. De kracht van dit hoofdstuk ligt echter in de levendige wijze waarop de ouderen zelf voor het voetlicht worden gebracht.

Verskillende relevante thema's komen herhaaldelijk terug in het boek. Dat betreft onder meer het voorzieningengebruik van ouderen en de wenselijkheid van specifieke voorzieningen zoals die hier en daar al bestaan voor bepaalde groepen. Een ander, en hiermee samenhangend thema is de vraag naar de verhouding tussen informele en formele zorg- en dienstverlening. In hoeverre zullen de kinderen de zorg voor hun bejaarde ouders op zich nemen, zoals de eerste generatie dat in het herkomstland gewend was? Veelal is de conclusie dat de traditionele familiezorg – wat in termen van ouderenbeleid 'mantelzorg' zou heten – in Nederland onder druk komt te staan.

Al met al is mijn oordeel over deze bundel niet onverdeeld positief. De bijdragen zijn van wisselende kwaliteit en juist een publikatie bestemd voor een praktijkgericht publiek, zou aan hogere kwaliteitseisen moeten voldoen.

Mies van Niekerk

Anna Oldenhavé. Well-being and sexuality in the climacteric. A survey based on 6622 women. Proefschrift RU Utrecht, 1991.

Op het eerste gezicht is dit proefschrift geheel

medisch, en men kan zich afvragen wat een bespreking daarvan in een sociaal wetenschappelijk tijdschrift moet. Het gaat over de menopauze als vooral hormonaal bepaalde overgangperiode bij de vrouw, over de daarmee verbonden 'typische' klachten en over de tot dusver niet duidelijk te plaatsen 'atypische' klachten, en over problemen op seksueel gebied. Reeds tweemaal eerder werd in dezelfde gemeente (Ede) grootschalig onderzoek verricht naar menopauze-verschijnselen en klachten, namelijk in 1967 en in 1977, en wel onder leiding van dezelfde vrouwenarts, dr. Jaszman, die ook dit nieuwe onderzoek van 1987 mede superviseerde. Door deze herhaling konden een aantal vragen beter beantwoord worden, terwijl Oldenhavé enkele belangwekkende nieuwe punten wist toe te voegen. Over deze laatste, met name over de sociale consequenties van de bevindingen van Anna Oldenhavé, gaat deze bespreking.

We beginnen met een korte typering van dit onderzoek op het overgangsgebied van psychologie en medicijnen, en een aanduiding van de belangrijkste bevindingen. Vragenlijsten werden verstuurd naar 10.598 vrouwen in Ede in de leeftijd van 39-60 jaar. Netto respons 71 procent. Twee groepen werden in het bijzonder voor dit onderzoek geselecteerd: vrouwen die een natuurlijke overgang doormaken of hebben doorgemaakt (N=5636) en vrouwen bij wie de baarmoeder is verwijderd maar een of beide eierstokken intact zijn gelaten (N=986).

De centrale onderzoeksvraag was: heeft de overgang invloed op het welbevinden van vrouwen? In de medische literatuur heerst consensus over het voorkomen van typische overgangsklachten (opvliegers, zweten, vaginale droogheid en pijn bij de gemeenschap). In die literatuur bestaat echter geen consensus en eigenlijk ook geen duidelijkheid over de zogenaamde atypische klachten, waarmee nogal wat vrouwen in die periode bij de huisarts komen (prikkelbaarheid, moeheid, moe voelen bij het opstaan, gejaagdheid, hoofdpijn, migraine, duizeligheid, vaginale afscheiding). Doordat deze 'atypische' klachten niet systematisch met de overgang in verband worden gebracht, worden ze apart behandeld of ook vaak niet behandeld (opgevat als gevolg van psychische factoren, zoals het ver-

trek van de kinderen uit huis, of als klaagneigingen). Er is ook enig excuus om ze niet met de overgang in verband te brengen, aangezien de boven aangeduide 'atypische' klachten ook buiten de overgang voorkomen. Maar dit laatste geldt ook voor een deel van de 'typische' overgangsklachten (opvliegers en zweten), waar blijkens dit onderzoek ook regelmatig menstruerende vrouwen nogal eens last van hebben. In deze wirwar van enigszins tegenstrijdige startgegevens brengt Oldenhavé enkele verhelderende en ons inziens belangrijke preciseringen aan.

Ten eerste, dat de mate van 'typische' klachten alsmede van 'atypische' klachten sterk toeneemt met de overgang en pas geleidelijk afneemt in de postmenopausale jaren. Ten tweede, dat de twee soorten klachten onderling nauw gelieerd zijn. Dat men tot dusver geen verband aannam komt, volgens Oldenhavé, door een niet-juiste onderzoeksstrategie. Men heeft beide soorten klachten steeds apart met de overgang in verband gebracht, bijvoorbeeld met het tijdstip van de overgang respectievelijk het aantal maanden sinds het ophouden van de menstruatie. Bij die strategie vindt men wel verband met de 'typische' en niet met de 'atypische' klachten. Oldenhavé leide echter de mate van ernst van de 'typische' met die van de 'atypische' klachten – dus los van de tijdsduur sinds de laatste menstruatie – en kon nu een duidelijke samenhang vaststellen. De gegeven verklaring is dat de mate van 'atypische' klachten niet het gevolg is van de mate van 'typische', maar dat beide een gevolg zijn van de hormonale veranderingen die met de menopauze gepaard gaan. Interpretatie en behandeling van de atypische klachten kan alleen op juiste wijze plaatsvinden, als de arts ook vraagt naar de mate en de ernst van de 'typische' klachten wanneer een vrouw met 'atypische' klachten komt. Dat vrouwen de ene soort niet interpreteren als samenhangend met de andere, en ze niet in samenhang met elkaar bij de arts presenteren, komt doordat vrouwen geneigd zijn de toegenomen opvliegers en dergelijke te zien als iets dat nu eenmaal bij de overgang hoort, en waar ze derhalve geen klacht van maken. Wanneer het verband wel wordt gezien, kan een specifieke medicatie plaatsvinden welke gericht is

op het verminderen van de vasomotorische (typische) klachten.

Een en ander is uiteraard niet alleen van belang voor de medische praktijk. De aard en kwaliteit van de medische praktijk op dit punt heeft directe invloed op het sociale en relationele functioneren van een aanmerkelijk deel van de vrouwen in en na de overgang. Dus zowel in de werksituatie, in de maatschappelijke activiteiten, in seksuele en interpersoonlijke relaties.

Een belangwekkend punt is ook het klachtenpatroon bij vrouwen bij wie de baarmoeder verwijderd is. Om voortijdige overgangsklachten te verminderen of zelfs te vermijden, worden de eierstokken als het mogelijk is intact gelaten. In de medische kring werd tot dusver aangenomen, dat het behoud van de eierstok(ken) inderdaad de klachten voorkwam, en dat ze, als ze wel optraden, andere oorzaken moesten hebben. Duidelijk is nu dat dit niet zo is: het behoud van een of beide eierstokken helpt niet voldoende om het door de baarmoeder-verwijdering in gang zetten van de overgangsklachten te voorkomen of te beperken. Vrouwen zonder baarmoeder (met een of twee eierstokken) voelen zich een stuk slechter dan hun niet-geopereerde leeftijdgenotes omdat zij in ernstiger mate en op jongere leeftijd typische overgangsklachten hebben. Aangezien het hier om een veel voorkomende ingreep gaat (bij 20 à 30% van de vrouwen) is ook op dit vlak het psychische en sociale belang van een betere diagnostiek en medische theorievorming duidelijk.

Oldenhavé merkt in een van de interessante stellingen bij haar proefschrift op dat de hier besproken problematiek rond de hysterectomie zonder ovariectomie reeds in het *Klinisches Jahrbuch* 1902 (!) besproken is. Kennelijk een kennisdomein dat ofwel niet doorgedrongen ofwel weer verloren gegaan is. Dat zij als psychologe wat kritisch staat tegenover de houding van medici, waar het de waardering van de sociale wetenschappers betreft, is wel begrijpelijk. Zij merkt, ons inziens terecht op: 'Als medici al hun waardering uiten voor de sociale wetenschappen, prijzen zij veelal de methodische en statistische vaardigheden. Veel sociale wetenschappen zijn daar maar matig blij mee, omdat zij zelf het meest trots zijn op hun theorieën'. Gelukkig zijn de substantiële hoofdstukken uit dit boek aan

medische vaktijdschriften aangeboden. Dat er kennelijk geen geld was om deze medisch-psychologische studie als boek uit te geven is te betreuren. Het boek is te bestellen bij de auteur (Hazerswoude-Dorp).

Tot slot zouden we als seksuologen wel een kritische opmerking willen maken over het wel zeer summiere hoofdstuk over problemen met de seksualiteitsbeleving in en na de overgang. Alhoewel dit thema zelfs in de titel van het proefschrift vermeld staat, blijft de ondervraging hierover beperkt tot enkele fysiologische verschijnselen: een droge vagina en pijn bij de coïtus, en verminderd plezier in seks. Hoewel deze gegevens op zich belangrijk zijn, zou het goed zijn geweest als de auteur ook vragen had gesteld over de aard en kwaliteit van de partnerrelatie, zoals zin in de partner, relatieduur, samenlevingsvorm, (machts)structuur in de verhouding. Maar dit is wellicht een zinnig thema voor toekomstig onderzoek.

Jany Rademakers en Cees Straver

Peter Kloos (red.). Antropologie: een juweel van een vak. Assen: Van Gorcum, 1992

Dat antropologen zich tegenwoordig veelvuldig met de eigen maatschappij of andere samenlevingen van deze tijd bezighouden is in en rond vakkringen genoegzaam bekend. De vakgroep Culturele antropologie/sociologie der niet-westerse samenlevingen (CA/SNWL) van de Vrije Universiteit te Amsterdam meent evenwel dat de antropologie buiten deze vakkringen nog wat bedaagd of archaisch oogt en publiceert daarom het boekje *Antropologie: een juweel van een vak*. Geen mooie titel, maar dat is op zich niet anders dan jammer. Wat erger is, is dat het werkje in zeventien artikelen over 'eigentijdse problemen van eigentijdse mensen, waar ook ter wereld' (3) niet boven het niveau uitkomt van anekdotische bijdragen. Te korte overzichtjes en wellicht daardoor niet verrassend. Misschien aardig voor een vakgroepbijeenkomst ('met-discussie-en-een-borrel') of, in een enkel geval, als journalistiek produkt. In deze laatste vorm zou een aantal van de hier gepubliceerde artikelen waarschijnlijk

lijken een groter lezerspubliek kunnen bereiken dan nu het geval zal zijn.

Want zullen veel niet-antropologen, voor wie dit werk in eerste instantie bedoeld heet te zijn, naar dit boekje grijpen? Ik betwijfel het, want voor hen lijkt het weinig attractief. Vakgenoten dan? Misschien een enkeling, bijvoorbeeld een lid van de visitatiecommissie dat wil weten waar deze vakgroep zich mee bezighoudt. Welnu, dat wordt in ieder geval duidelijk: met de thema's macht, religie en ontwikkeling in gebieden over de hele wereld, met inbegrip van het voormalige 'Joegoslavië' en het bedrijfsleven in Nederland.

Dick Papousek

Jules de Leeuwe. Myte en Rite als bron. Assen: Van Gorcum, 1992

Een curieus boekje van de enige Nederlandse antropoloog die zich altijd als uitgesproken marxist heeft opgesteld. Ten halve gekeerd of ten hele gedwaald: wat is wijsheid in deze? Anders dan de opportunistischer ingestelde fellow-travelers, die inmiddels op hun schreden zijn teruggekeerd, is De Leeuwe trouw gebleven aan zijn principes en aan zijn voorliefde voor de werken van Marx, Engels en Lenin. Mijn respect voor het feit dat De Leeuwe zijn principes niet verloochent kan echter niet verhullen dat het resultaat van zijn studies mij niet overtuigt van de waarde van die beginselen.

In *Myte en Rite als bron* voert De Leeuwe nu een soort polemie met Joseph Campbell, vooral bekend door zijn *The Masks of God*. Het is in feite een schijngevecht, waarbij de auteur een warig aandoend betoog houdt dat vooral ten doel heeft de 'fascistoïde, racistische en seksistische' denkbelden van Campbell aan de kaak te stellen. En passant krijgt ook TELEAC een veeg uit de pan. Waarom Campbells ethnocentrisme als facisme moet worden aangemerkt wordt uit het boek van De Leeuwe niet duidelijk, ondanks de verwijzingen naar Rinus Ferdinandusse en de in de VS over Campbell gevoerde discussie. Is een opmerking over 'de minst voortgeschreden ons bekende mensengemeenschappen' (p. 92) overigens vrij van ethnocentrisme?

De conclusie die De Leeuwe aan zijn werk verbindt is dat mythen en riten gegevens bevatten over gezin, eigendom en staat en dat zij daarom, zij het op een wetenschappelijke (lees: marxistische) manier bestudeerd kunnen worden. Wie mocht menen dat het werk van Fr. Engels zonder feilen is, vindt bij De Leeuwe dat zulks niet geheel het geval is.

Dit werk van Jules de Leeuwe is te laat geschreven; de studentengeneratie van '68 zou er misschien van gesmuld hebben. Nu zou ik het een 'katachronisme' willen noemen, het tegenovergestelde van een anachronisme. In *De Seksen sinds de Steentijd* (1978) toonde De Leeuwe reeds zijn voorliefde voor negentiende-eeuwse auteurs als Bachofen (*Das Mutterrecht*, 1861) en Engels (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, 1884-1891). Ook *Myte en Rite als bron* ademt de geur van de negentiende eeuw, de stijl is volstrekt archaisch en wijdlopig ('Ter geheugenopfrissing: we zijn bezig met hoofdstuk 4 van het voor u liggende boek' zegt de schrijver op pagina 136 tegen de lezer).

Maar deze kritiek is uiteindelijk een kwestie van smaak, aangevuld met een gebrek aan marxistische empathie. Wat dit boek definitief tot een katachronisme maakt is het eclecticisme, de eenzijdigheid, waarmee de auteur te werk is gegaan. In de literatuurlijst zal men de naam van Durkheim niet vinden, hoewel over 'godsdiens-*beseft*' wel uitspraken worden gedaan. Maar absoluut onvergeeflijk is het dat aan het werk van de man die de bestudering van mythen en ritueel in de tweede helft van deze eeuw een volkomen nieuw gezicht heeft gegeven, geen enkele aandacht is geschonken. Zelfs de naam van Claude Lévi-Strauss ontbreekt. Voor De Leeuwe lijkt de tijd te hebben stilgestaan. Zo is het niet, de tijd gaat voort maar De Leeuwe is stil blijven staan.

Dick Papousek

Jan Willem van de Wardt. Activiteiten, verplaatsingen en veranderende omstandigheden. Een case-study op basis van het longitudinaal verplaatsingsonderzoek. LISWO: Rijksuniversiteit Leiden, 1992.

De moderne samenleving wordt steeds dynamischer. Vroeger was de levensloop van mensen vrij eenduidig: na de opleiding verliet met het huis om een eigen gezin te stichten, er kwamen vervolgens al snel kinderen, waarna men zich al naar gelang de sekse concentreerde op de taken binnen dan wel buiten het huis. Later in het leven gingen de kinderen weer het huis uit en bleef men in het 'lege nest' achter om in alle rust te wachten op het pensioen en de dood, bij voorkeur in die volgorde. Verhuizen was zeldzaam, van baan veranderen helemaal. En: men woonde nabij het werk. Tegenwoordig is het leven een stuk dynamischer. Minder relaties duren een leven lang en een toenemend aantal paren besluit geen kinderen te krijgen. Beide partners werken nu vaak, er wordt veel van baan veranderd, en het is dus niet langer eenvoudig om naast het werk te wonen. De stedelijke structuur is ook veel uiteengelegder geworden. Al met al is de mobiliteit sterk toegenomen. De samenleving is kortom een stuk minder eenvoudig te begrijpen geworden. De tijdelijkheid van situaties is sterk toegenomen. Een huishouden is tijdelijk tweeverdiener of juist tijdelijk eenverdiener. Men woont tijdelijk ver van het werk, omdat deze baan toch maar tijdelijk is.

In traditioneel steekproefonderzoek is het moeilijk om rekening te houden met deze toegenomen dynamiek. Een steekproef valt op één moment. Hierdoor worden vele tijdelijke situaties op een hoop gegooid met permanente. Het wordt daarom in steeds bredere kring erkend dat de huidige complexiteit van de samenleving longitudinaal onderzoek noodzakelijk maakt. In longitudinaal onderzoek worden dezelfde mensen, het 'panel', over langere tijd gevolgd. Hieraan is ook een aantal nadelen verbonden, vooral wat kosten en paneluitval betreft, maar het grote voordeel is natuurlijk dat tijdelijk gedrag van permanent gedrag kan worden onderscheiden en dat zo een waarheidsgetrouwer beeld van de werkelijkheid kan worden verkregen.

Longitudinaal onderzoek is lastig. Dit is eigenlijk de belangrijkste conclusie van de studie van Van de Wardt. Het rapport is het resultaat van een studie-opdracht van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat naar het effect van allerlei veranderingen op het mobiliteitspatroon. Zo is de overgang van studie naar werk onderzocht, de overgang van huishoudelijke arbeid naar beroepsarbeid; verhuizen; van baan veranderen; het krijgen van een kind; het kopen van een auto en het halen van een rijbewijs. De studie werd verricht met het longitudinaal verplaatsingsonderzoek, dat al enige jaren wordt uitgevoerd door het bureau Goudappel Coffeng uit Deventer. Maar, zoals Van de Wardt in zijn inleiding al schrijft, het bestuderen van panelgegevens is dermate nieuw en anders dat de meeste tijd is gaan zitten in methodische vraagstukken in plaats van inhoudelijke.

Niet dat het boek daardoor minder interessant is geworden, integendeel. De auteur beschrijft hoe noodzakelijk het is om de analyse-eenheid te veranderen van huishouden naar individu, en wat dat betekent voor de onderzoeksopzet. Hij verkent het gebruik van correspondentie-analyse en loglineaire analyse op dergelijke data. Juist om deze reden is dit boek een aanrader voor andere onderzoekers die met panelgegevens gaan werken: het laat zien wat wel en niet kan en hoe problemen kunnen worden omzeild.

Inhoudelijk is de voorlopige conclusie van het boek dat mobiliteitskeuze tamelijk stabiel is. Veel van de onderzochte veranderingen blijken een veel minder grote invloed op de keuze voor auto dan wel andere vervoerswijzen te hebben dan werd verwacht. Deze conclusie bevreemdt een beetje. Het lijkt immers evident dat veranderende omstandigheden een ander vervoersgebruik noodzakelijk zullen maken. Wellicht komt deze vreemde conclusie voort uit het feit dat Van de Wardt de meeste tijd moest steken in de methodische problemen. Maar mocht hij echt gelijk hebben, dan is dat een belangwekkende conclusie. Het lijkt dan immers een hele klus te worden om de mobiliteitskeuze te beïnvloeden. Onze samenleving is dynamisch, maar dat wil niet automatisch zeggende 'stuurbaar'.

Ronald Camstra

Cornelis Peter Terlouw. The regional geography of the world-system. External arena, periphery, semiperiphery, core. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, 1992, 232 p.

Hoewel de pogingen hebben gefaald om samenlevingen overeenkomstig een ideologie in te richten, valt er voor het historisch materialisme als verklaring voor bestaande vormen van ongelijkheid enig succes te melden. Het gaat hier in het bijzonder om Wallersteins wereldsysteemtheorie. Wallerstein heeft Marx' woorden, volgens welke de bourgeoisie over de hele wereldbol jaagt ter vergroting van de markt voor zijn eigen produkten, gebruikt als leidend idee in een geschiedschrijving over de opkomst van het Westen.

In een reeks boeken, beginnend met *The modern world-system: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century* (1974), beschrijft Wallerstein de ontwikkeling van het kapitalistische wereldsysteem. De neergang van het kolonialisme illustreert volgens hem de kracht van het kapitalisme. Een wereldwijde arbeidsdeling en de daarmee gepaard gaande wereldmarkt hoeft niet door politieke overheersing te worden afgedwongen. Onder kapitalistische verhoudingen is economische overheersing op basis van een centrale positie in het handelsnetwerk voldoende om een andere partij tot handel te bewegen.

Deze deelname aan de wereldconomie kent volgens Wallerstein evenwel een prijs. De handel zal 'scheef' zijn en blijven: door de uitbuiting van de economisch zwakkere landen door de economisch sterkere landen wordt de verdeling van schaarse goederen tussen deze landen steeds ongelijker. De westerse industriële landen hebben, met name omdat de multinationale ondernemingen hier hun zetel hebben, de sterkste positie in de wereldconomie en vormen haar kern. De 'ontwikkelingslanden' hebben de zwakste positie en vormen de periferie. De overige landen bevinden zich in de semiperiferie.

Op termijn wordt de inkomensverdeling van sterke landen minder scheef, terwijl in zwakke landen het omgekeerde gebeurt. In de kernlanden krijgen de arbeiders een groter aandeel in het nationale inkomen in ruil voor politieke loyali-

teit aan de bestaande verhoudingen, en in de periferie zal de elite gemene zaak maken met de elite in de kern.

Wallersteins werk heeft naast historisch werk, aanleiding gegeven tot kwantitatief-vergelijkend sociologisch werk. Vooruitgang werd geboekt toen met behulp van netwerkanalyse (Snyder & Kick, 1979) wereldmarkten werden afgegrensd en posities in het netwerk van handelsbetrekkingen vastgesteld (een in de sociale wetenschappen zeldzaam voorbeeld van een nauwe aansluiting van een analysemodel bij een theoretisch model). En empirische bevindingen bleken de beweringen van de wereldsysteemtheorie te ondersteunen.

Deze ontwikkeling is aan de Nederlandse sociale wetenschappen voorbijgegaan (zie Tromp, 1988; Van Dam et al., 1989). Met de verschijning van Terlouw's dissertatie *The regional geography of the world system* wordt veel goed gemaakt. De auteur concentreert zich op de ruimtelijke aspecten van het wereldsysteem. Hij wil de anatomie van het wereldsysteem blootleggen. Daartoe tekent hij wereldkaarten waarop is aangegeven welke landen tot het wereldsysteem behoren; welke landen tot het centrum, de periferie en de semiperiferie behoren; en welke landen gedurende de periode 1960 tot 1980 van plaats zijn veranderd. Ter vaststelling van de plaats van een land in het wereldsysteem gebruikt Terlouw verschillende indicatoren: economische (de plaats in het netwerk van handelsbetrekkingen; het bruto-nationale produkt per hoofd van de bevolking; het aandeel in de wereldhandel), politieke (het aantal uitgewisselde ambassadeurs en andere diplomaten) en militaire (de omvang en uitrusting van het leger).

De kaarten, het handelsmerk van de geografie, zijn aansprekend. De echte bijdrage van Terlouw ligt evenwel elders. Eigenlijk toetst en bevestigt hij op een vindingrijke manier oude en nieuwe voorspellingen uit de wereldsysteemtheorie. Oud is bijvoorbeeld het idee dat ook de communistische landen onderdeel van het kapitalistische wereldsysteem uitmaken. Dit klopt, want de handel van communistische landen vindt voor circa 40 procent plaats met de rest van de wereld. Oud is ook dat de militaire macht van een land

sterk overeenkomt met zijn positie in het wereldsysteem.

Nieuw is dat landen uit het centrum een groter en stabielere aandeel in de wereldhandel hebben met stabiele relaties met handelspartners. In dit opzicht blijken de Sahellanden, maar ook Oeganda, Libanon en Cambodja zich los te maken uit het wereldsysteem. Ook nieuw is dat kernlanden politieke eenwording van de wereld willen om naleving van eigendomsrechten af te dwingen. Ze nemen initiatief tot politieke banden, sturen meer ambassadeurs en diplomaten, met name militaire attachés. Een uitzondering vormen de kleinere socialistische landen die actiever zijn dan andere landen met eenzelfde positie in het economische wereldsysteem. In het diplomatieke verkeer is sprake van één wereldsysteem waar de communistische landen stevig in zijn geïntegreerd. De analyse van Terlouw toont dat de wereld, inclusief de Sahellanden, sinds 1960 politiek hechter verbonden is geraakt.

Vrij origineel in de dissertatie is dat stagnatie en groei in de wereldeconomie in de kern begint en later relatief grotere gevolgen heeft in de periferie. Deze veranderingen doen zich door de economische eenwording van de wereld in alle landen sterker voor dan voorheen. Berekeningen aan de hand van prijsverschillen maken dit duidelijk.

Met name landen in de semiperiferie slagen erin om in tijden van wereldwijde economische recessie naar het centrum op te schuiven. Ze zijn dan in staat om de tijdelijk verzwakte kernlanden tegen elkaar uit te spelen.

Op Terlouw's werk valt ook wel het een en ander aan te merken. De schrijver wil de anatomie van het wereldsysteem beschrijven zonder diep op de werking in te gaan. Impliciet toetst de auteur toch allerlei verklaringen voor de werking van het wereldsysteem. Indien hij zijn doelstelling wat hoger had gesteld, zou de waarde van zijn bijdrage niet alleen sneller worden herkend, vermoedelijk zou die ook groter zijn geweest. Wat minder kaarten en wat meer multivariate analyse zou zowel de waarde van de geformuleerde hypothesen, zoals die van het nieuwe databestand dat de auteur bijeenbracht, beter tot z'n recht doen komen.

Misschien mede door de beschrijvende doel-

stelling haalt de schrijver soms oorzaak en gevolg door elkaar. Zo leest hij op bepaalde momenten in zijn betoog de positie in het wereldsysteem af aan de relatieve welvaart van een land. Dat wordt bezwaarlijk wanneer later de wereldsysteempositie aldus vastgesteld wordt gebruikt ter beproeving van voorspellingen over de gevolgen van positie in het wereldsysteem.

In tegenstelling tot de claim van het boek, speelt het ruimtelijk aspect van het wereldsysteem een ondergeschikte rol in Terlouw's betoog. Het idee van een wereldsysteem met een centrum en een periferie impliceert dat sociale afstand niet overeenkomt met geografische afstand. Samenlevingen in de periferie liggen soms geografisch gezien dicht bij elkaar, maar komen in de sociale ruimte alleen via het geografisch gezien veraf gelegen centrum met elkaar in contact. Daarom is het ook jammer dat Terlouw niet zelf een netwerkanalyse heeft toegepast op zijn data.

Ten slotte valt het te loven dat de auteur achterin zijn boek veel van de gegevens – hoewel niet zo gedetailleerd dat ze alsnog netwerkanalyse toestaan – heeft opgenomen waarmee het in principe mogelijk is om zijn analyses te controleren, en eventueel uit te breiden met nieuwe gegevens.

Henk Flap

Literatuur

- Dam, M. van, Puijenbroek, R. van & Verschuuren, P. (1989). De centrum-periferie theorie. Intra-versus internationale determinanten van inkomensongelijkheid. *Mens en Maatschappij*, 64 (5-21).
- Snyder, D. & Kick, E. (1979). Structural position in the world-system and economic growth 1955-1970: a multiple-network analysis of transnational interactions. *American Sociological Review*, 44, (517-560).
- Tromp, B. (1988). De theorie van het wereldsysteem: een overzicht. *Sociologische Gids*, 35, (4-23).

G.P. Westert. *Verschillen in ziekenhuisgebruik. Een empirisch-theoretische analyse van verschillen in duur van ziekenhuisopname bij tien veel voorkomende chirurgische verrichtingen (dissertatie)*. Amsterdam: Thesis Publishers, 1991.

Tussen regio's bestaan belangrijke verschillen in het gebruik van ziekenhuisvoorzieningen. Dit geldt ook voor een aantal medisch relevante factoren zoals met name de gezondheidstoestand van de regionale populaties. Westert heeft zich in zijn proefschrift, waarop hij in 1991 in Groningen promoveerde, tot taak gesteld de regionale verschillen in hospitalisatieduur voor een aantal veel voorkomende chirurgische verrichtingen in Nederland te beschrijven en te verklaren.

In de beschrijvende analyses is op basis van ziekenfondsgegevens voor de jaren 1982 en 1986 voor tien chirurgische handelingen nagegaan in hoeverre sprake is van regionale verschillen in hospitalisatieduur na correctie voor leeftijd, geslacht, aantal gedeclareerde nevenverrichtingen (als indicatie voor grotere medische complexiteit of een slechtere gezondheidstoestand van de patiënt), het aantal betrokken specialismen (eveneens als indicatie voor grotere medische complexiteit) en herhaling van de chirurgische hoofdverrichting (als indicatie voor post-operatieve complicaties). Voor vier verrichtingen bleek sprake van aanzienlijke regionale verschillen; de verschillen voor de overige verrichtingen waren veel geringer. Een nadere analyse van de intraregionale verschillen in verrichting-specifieke hospitalisatieduur tussen ziekenhuizen leert dat er sprake is van een aanzienlijke intraregionale variatie ten opzichte van de interregionale variatie. Deze bevinding brengt de auteur ertoe zich te concentreren op het verklaren van verschillen in hospitalisatieduur tussen ziekenhuizen en tussen ziekenhuisafdelingen. Dat lijkt een juiste keuze; in feite is in de dissertatie sprake van een mooie argumentatie voor toepassing van het methodologische individualisme.

Op basis van een studie van de bestaande literatuur concludeert de auteur dat het tot dan toe uitgevoerde onderzoek niet op een zodanige wijze theoriegestuurd is opgezet dat duidelijk wordt

hoe het – gezamenlijke – gedrag van handelende individuen (met name artsen en patiënten) leidt tot variatie in hospitalisatieduur. Als vertrekpunt hanteert bij een verklaringsschema, waarin gedrag wordt verklaard uit de doelen van individuele actoren en de restricties waar deze actoren mee worden geconfronteerd. Verondersteld wordt dat er sprake is van twee uiteindelijke doelen: fysiek welzijn en sociale waardering. Om deze doelen te bereiken maken actoren gebruik van instrumentele doelen, voor de verwezenlijking waarvan op hun beurt weer instrumentele doelen zijn benodigd. Zo zullen artsen de hospitalisatieduur als instrument gebruiken ter verwerving van inkomen, welk inkomen mede wordt aangewend ten behoeve van fysiek welzijn. Tevens zullen zij zich bij de bepaling van de hospitalisatieduur laten leiden door het voorkomen van kritiek van collega's en patiënten ter behoud van de van hen verkregen sociale waardering. Deze instrumentele doelen worden vervolgens verbonden met een aantal restrictieve omstandigheden, te weten de mate van beddenschaarste, het honoreringssysteem van de arts en de beroepsstatus van de patiënt.

In de theoretische analyse is sprake van een nauwgezette, vaak uitgesproken fraaie afleiding van hypothesen. De belangrijkste daarvan lijkt te zijn dat de arts zich ter vermindering van verlies van sociale waardering van collega-artsen conformeert aan de binnen de ziekenhuisafdeling voor de specifieke verrichting gangbare hospitalisatieduur. Laatstgenoemde duur duidt Westert aan als de lokale standaard. De hypothesen worden getoetst in vier empirische studies op basis van meerdere gegevensbestanden. Tot de bevindingen behoort dat bovengenoemde hypothese wordt ondersteund en dat, niet los daarvan, artsen die in verschillende ziekenhuizen werken overeenkomstig de verschillende lokale standaarden verschillende hospitalisatieduren hanteren. Daarnaast blijkt de hospitalisatieduur langer te zijn naarmate de arts over meer bedden op de ziekenhuisafdeling beschikt. Artsen in loondienst lijken een wat langere hospitalisatieduur te kiezen dan per verrichting betaalde artsen. De invloed van de patiënt op de hospitalisatieduur blijkt beperkt.

Met betrekking tot de presentatie van de em-

pirische resultaten moet worden geconstateerd dat in afwijking van de standaardisatie een aantal tabellen (waaronder de zo belangrijke tabel 7.3) niet leesbaar zijn zonder raadpleging van de hoofdtekst: zo wordt niet (eventueel in een bijbehorende voetnoot) aangegeven wat de (al dan niet tussen haakjes) gepresenteerde coëfficiënten voorstellen, wat het verschil is tussen gesterde en blanco cellen, wat de respectieve modellen '0' en '1' voorstellen, wat de respectieve stappen '1', '2', deel A', '2, deel B' voorstellen etcetera. Deze kanttkening heeft wijder strekking, omdat het onderhavige boek zeker niet het enige is waarin de vruchten van jarenlang gedegen onderzoek met op zich belangwekkende resultaten resulteren in zoekplaatjes voor de lezer.

De studie wordt afgesloten met suggesties voor verder onderzoek. Geconstateerd moet worden dat de auteur zich in zijn onderzoek niet aan de door hemzelf gekozen taakopdracht heeft gehouden. Het afdalen van het regionale niveau naar het niveau van individuele actoren binnen ziekenhuizen en ziekenhuisafdelingen vormt immers gegeven de taak die de auteur zich stelt geen doel op zich, maar een middel ter verklaring van regionale verschillen. De stap terug van model en daarop geënte empirische analyse naar deze taakstelling, dat wil zeggen naar de verklaring van regionale verschillen, wordt echter niet gemaakt. Dat neemt niet weg dat er sprake is van een interessant en adequaat uitgevoerd onderzoek, dat een goede bouwsteen vormt voor verder onderzoek naar verschillen in ziekenhuisgebruik, waaronder dat naar regionale verschillen.

Jacques Siegen

Bart Bakker. Sociale afstand, sociale status: de sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen, Nijmegen. ITS. 1992

Juli 1992 promoveerde Bart Bakker op de constructie van een nieuwe index voor sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen, de SAS. Voor de lezers van dit blad is dit onderwerp niet onbekend. Het proefschrift behelst een bundeling en bewerking van eerder gepubliceerd materiaal, dat voor een deel in *Mens en Maat*

schappij is verschenen en voor het overige op congressen en in bundels is uitgedragen.

Bakker beschouwt het beroep als een economische en sociale hulpbron voor de verwerkelijking van gewenste levenskansen en levensstijlen. Om levensstijlen en levenskansen te verklaren worden vooral beroepsprestigeladders gebruikt, waarbij het beroep als sociale hulpbron de sociale status indiceert. Beroepsprestigeladders worden volgens de auteur ten onrechte gehanteerd als index van sociale status.

Beroepsprestigeladders zijn gebaseerd op schattingen van het prestige van beroepen door beoordelaars. De consensus van de beoordelaars over het prestige van een beroep is niet erg hoog en betreft bovendien oordelen over mannenberoepen. Het prestige van mannenberoepen zou niet overeenkomen met het prestige van vrouwenberoepen. Niet alleen de vaststelling van het prestige van een beroep zou niet deugen, ook de toepassing stuit op moeilijkheden. De helft van de bevolking heeft geen beroep of nooit een beroep gehad. Het beroep als enige proxy van sociale status is volgens Bakker dus niet betrouwbaar en niet geldig. Zijn vraag is hoe de sociale status van een individu en van een huishouden beter kan worden vastgesteld. Zijn antwoord is een nieuwe schaal, een zogenaamde sociale afstandsschaal (SAS) gebaseerd op trouwpatronen van beroepsgroepen (p. 28).

De redenering die Bakker dan volgt is enigszins verbrokken. Zo stelt hij voor om de definitie van de individuele sociale status als een functie van inkomen, opleiding en beroep uit te breiden met de arbeidsmarktpositie (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, studeren en het drijven van een huishouden), maar beperkt hij zich vervolgens tot alleen het beroep en de arbeidsmarktpositie. Vervolgens kijkt hij naar wat men met sociale status wil verklaren, namelijk levenskansen en levensstijl en constateert in navolging van Parkin dat sociale status in feite wordt gebruikt om anderen uit te sluiten in het realiseren van levenskansen. Bakker definieert: 'Naarmate er vaker interactie plaatsvindt tussen beroepsgroepen (...), is de sociale afstand geringer' (p. 40). Dit is de kern van zijn oplossing. Vervolgens beweegt hij zich op enkele zijpaden, op het beroep als statussymbool en op de relatie van het beroep met

allerlei levensstijlkenmerken zoals tijd, geld en smaak. De vraag die hij hier had moeten beantwoorden, waarom theoretisch gezien mensen elkaar naar hun beroep en arbeidsmarktpositie uitsluiten, beantwoordt hij juist niet. Aangenomen dat sociale sluiting via het beroep verloopt, moet worden uitgezocht welke interacties tussen beroepen indicatief zijn voor sociale sluiting. De keuze voor partnerrelaties als indicatief voor de afbakening van sociale groepen is al eens eerder door Ganzeboom verantwoord en wordt door Bakker overgenomen. Een nadeel van het gebruik van trouwpatronen is mijns inziens dat in een samenleving waarin de opleidingskwalificaties en de arbeidsparticipatie van vrouwen in snel tempo veranderen, de trouwpatronen even snel mee zullen veranderen. Trouwpatronen zullen daarmee meer een indicator zijn van emancipatie dan van sociale afstand tussen beroepsgroepen.

De afstanden worden met behulp van correspondentieanalyse op een tabel van 106 maal 106 (11 236 cellen) bepaald. Om tot betrouwbare schattingen te kunnen komen, is dus een zeer groot databestand nodig. Bakker gebruikt een databestand met de gegevens van maar liefst 70 805 paren. Dit levert een schaal voor beroepen van mannen en een sterk gelijkende schaal voor beroepen van vrouwen op. Bakker rapporteert de verschillen tussen de mannen- en vrouwenschaal, echter helaas niet de samenhang tussen beide schalen.

Vervolgens wordt de ontwikkelde schaal, SAS, gevalideerd door te kijken wat de relatie van SAS is met de arbeidsmarktpositie, het financieel-economisch kapitaal, het cultureel kapitaal, de complexiteit van het werk en de status. Dit levert bevredigende resultaten op.

In een apart hoofdstuk schenkt de auteur aandacht aan mogelijke problemen met de geldigheid van de geconstrueerde schaal als gevolg van het gebruik van correspondentieanalyse. Met name speelt hierin de kwestie van de schaalwaarden die mede bepaald worden door de omvang van de categorieën. Het is daardoor mogelijk dat de schaalwaarden van vrouwen in hoge beroepen te hoog worden gewaardeerd. Een vergelijking met de schaal die wordt berekend met behulp van loglineaire analyse valt positief uit

voor de geldigheid van SAS. Een ander probleem betreft de analyse van partnertabellen uit dwarsdoorsnede-onderzoek. Deze bieden wellicht geen goede weergave van de processen van sociale sluiting bij partnerkeuze (p. 107). Toepassen van SAS op een onderzoek waarin ook de SAS bij huwelijkssluiting bekend is levert correlaties van boven de 0,80 op tussen SAS bij huwelijkssluiting en SAS op het meetmoment. Vooral bij de mannen is te zien dat er in de lagere regionen veel grote residuen voorkomen. Bakker interpreteert deze uitslag toch als positief, maar hij verzuimt te rapporteren waardoor de grote residuen zijn ontstaan. De daarna volgende toetsingen van de predictieve validiteit zijn uitstekend uitgevoerde analyses, maar de causale connectie tussen SAS en de te voorspellen variabelen is niet stevig onderbouwd. De indicatoren van levenskansen en levensstijlen zijn betrekkelijk willekeurig van karakter. Overtuigender zijn de kruisvalideringen. De vergelijking met beroepsprestigeladders wordt door SAS glansrijk doorstaan. Wat mij betreft had Bakker zich tot deze laatste vorm van valideren kunnen beperken.

De tweede hoofdvraag van het proefschrift betreft de sociale status van een huishouden. Moet de status van een huishouden geïndiceerd worden door de individuele status van de kostwinner, of draagt ook de individuele status van de partner bij tot de status van het huishouden? Daar we de ware status van het huishouden niet kennen kan dit alleen maar onderzocht worden door te bezien of de individuele status van de vrouw iets bijdraagt aan de verklaring van levenskansen en levensstijl. Dit heeft Bakker ook onderzocht. Zijn conclusie is dat de 'eigen individuele status van de vrouw substantieel bijdraagt aan de 'ware' sociale status van haarzelf en haar partner' (p. 164). Deze substantiële bijdrage varieert afhankelijk van het onderwerp echter van 0 tot slechts 7 procent van de verklaarde variantie.

De door Bart Bakker in zijn proefschrift behandelde onderwerpen bieden weinig nieuws voor diegenen die eerder gepubliceerde stukken van hem kennen. De in SAS geïnteresseerde lezer kan hierover voldoende informatie vinden in een, overigens niet in de literatuurlijst opgeno-

men, artikel van Bart Bakker in dit tijdschrift van 1990 (p. 355-378).

Mijn eindconclusie is dat het onderzoek zeer zorgvuldig is uitgevoerd, het is degelijk sociaal-wetenschappelijk handwerk. De SAS lijkt een bruikbare indicator voor sociale status. Het onderscheiden van een schaal voor mannen- en voor vrouwenberoepen is echter niet overtuigend. De analyse van de sociale status van huishoudens laat zien dat de status van beide partners in een huishouden een rol speelt in de totale sociale status van een huishouden. Tevens wordt uit dit proefschrift duidelijk dat sociale status, geïndiceerd door beroep en arbeidsmarktpositie, niet erg belangrijk is in de verklaring van door Bakker naar voren gehaalde elementen van levensstijl en levenskansen.

Peter Geurts

Henk Becker (red.). Life history and generations (2 delen). Utrecht: ISOR, 1990, 1991.

Sociale verandering kan via twee verschillende patronen tot stand komen. Er kan sprake zijn van periode-effecten, waarbij de leden van een samenleving op dezelfde wijze en op hetzelfde tijdstip een verandering te zien geven. Maar sociale verandering kan ook plaatsgrijpen via cohortvervanging: de verandering heeft betrekking op 'nieuwe', jonge leden van de samenleving, beklijft bij hen en dringt tot de gehele samenleving door wanneer deze personen ouder worden. Indien er alleen sprake is van periode-effecten, kan men deze opsporen door onderzoek van verschillende tijdstippen te vergelijken. Indien er alleen maar sprake is van cohortvervanging, kan men de verandering analyseren (en aan zien komen) door personen op te delen naar geboortedatum of een soortgelijk relevant criterium (huwelijksjaar, jaar van intrede op de arbeidsmarkt). Als er sprake is van beide typen verandering, kan men deze opsporen door gegevens verzameld op verschillende tijdstippen naar cohort en periode van dataverzameling uit te splitsen. Dit kan weer op verschillende manieren: door onderzoek gedaan op verschillende tijdstippen vergelijkbaar te maken en samen te voegen, of door in één on-

derzoek onder personen van verschillende cohorten retrospectieve data te verzamelen. Welk onderzoeksontwerp men ook kiest, steeds wordt het opsporen van het patroon van sociale veranderingen bemoeilijkt doordat niet alleen de samenleving verandert, maar ook de individuen gedurende hun eigen levensloop. Periode-, cohort- en levensloopeffecten kunnen niet afzonderlijk onderscheiden worden (het zgn. APC-probleem): één van de drie is steeds een definitieve afgeleide van de andere twee, en empirische data kunnen met dezelfde geldigheid onder twee van de drie gezichtspunten geïnterpreteerd worden. Voor een sluitende interpretatie van gegevens dient men te veronderstellen dat ten minste een van de drie niet optreedt, dan wel op basis van gemeten indicatoren voor de mogelijk werkzame bestanddelen van periode (bijv. werkloosheid), cohort (bijv. geboren in oorlogstijd) en levensfase (bv. leeftijd van kinderen) tot een interpretatie komen. Zulke methoden behouden evenwel hun beperkingen doordat men nu eenmaal niet over mogelijkheden beschikt om concurrerende verklaringen uit te sluiten.

De APC-analyse is in de jaren zestig en zeventig tot ontwikkeling gekomen door het werk van Ryder, Mason, Fienberg en anderen. In Nederland heeft de Tilburgse socioloog Hagenaars aan deze discussie een belangwekkende bijdrage geleverd. Belangrijke toepassingen betreffen onder meer de demografie (Mason) en politieke veranderingen (Inglehart). Een belangrijke stimulans voor deze analyses in de jaren tachtig was vervolgens de verbreiding van gebeurtenissenanalyse, waardoor retrospectieve loopbaangegevens als continue data kunnen worden behandeld en men de effecten van exogene omstandigheden (periode, levensfase, cohortervaringen) met grotere precisie dan met uit verschillende surveys opengestapelde data kan modelleren.

De Utrechtse socioloog Becker timmert de laatste jaren aan de weg met zijn model van vier generaties (vooroorlogse generatie, stille generatie, protestgeneratie, verloren generatie). Dit zijn in feite inhoudelijke veronderstellingen over een cohortgewijs verlopende sociale verandering. In de hier besproken bundel wordt verslag gedaan van het werk van de NIAS groep op dit

gebied, die Becker in 1988/1989 om zich heen had verzameld. Het eerste deel bevat Beckers programmatische uiteenzetting en bijdragen van buitenlandse participanten. Deze laatste bijdragen staan over het geheel genomen nogal los van Beckers programma en dragen veelal het karakter van gelegenheidsstukken. Interessanter is het tweede deel, waarin voornamelijk Nederlandse onderzoekers hun krachten beproeven op Beckers generatiemodel. Als zodanig representeert het ook de worstelingen van de onderzoeksgroep om de verschillende APC analyses onder de knie te krijgen.

De meest interessante bijdragen zijn daarbij de volgende. Klijzing analyseert intrede in de arbeidsmarkt door vrouwen en (samen met Kuijsten) de verandering van huishoudtypen, beide aan de hand van de retrospectieve ORIN data. Hermkens (in samenwerking met Van Rijsselt, respectievelijk Rekers) analyseert inkomensontwikkelingen en pensioenaanspraken. Van Snippenburg onderzoekt (met Scheepers) patronen van politieke apathie en (met Van Berkel-Van Schaik) algehele waardenconstellaties aan de hand van cross-sectionele SOCON (1985) data. Het is interessant om de worstelingen met het APC design te zien. Klijzing komt het verst, maar Van Snippenburg c.s. lijken het het hele probleem nog niet door te hebben en behandelen leeftijd in een onderzoek als ware het hetzelfde als cohort. Op dit punt zit de bijdrage van Van Rijsselt, die waardenveranderingen bestudeert aan de hand van het Middendorp/SCP Culturele Veranderingenonderzoek, aanzienlijk beter in elkaar. Verbazingwekkend is er geen bijdragen zijn over vormen van sociale veranderingen die zich bij uitstek volgens cohortvergelijking laten analyseren (doordat effecten van periode en/of levensfase hierbij ontbreken): kansen in opleiding en beroep.

Voorzover aan de gerapporteerde analyses definitieve analyses zijn te ontleenen, zijn ze niet erg in het voordeel van Beckers vierslag-generatiemodel. Er blijkt uiteindelijk weinig te spreken voor het standpunt dat geboortecohorten in Nederland het beste volgens deze vier typen kunnen worden opgedeeld. Dat verbaast me niet, want Beckers hypothese is niet zo erg toegesneden op een gedetailleerde analyse van sociale verande-

ringen. Immers, de omstandigheden waardoor in perioden en cohorten veranderingen optreden lijken me van nature meervoudig en niet discreet van aard, en het is onaannemelijk dat zulke omstandigheden zich gemakkelijk laten samenvatten in een typologie. Dat is ook helemaal niet nodig, want de gebeurtenissenanalyse heeft het nu juist mogelijk gemaakt om de invloed van meerdere, en van jaar-tot-jaar veranderende omstandigheden op individuen multivariaat te modelleren. Men zou kunnen zeggen dat Beckers model nu juist datgene weggooit dat in de afgelopen vijftien jaar als extra mogelijkheid ter beschikking is gekomen.

Dit bezwaar neemt natuurlijk allerminst de verdienste weg dat Beckers vier-generatiemodel een aansprekende boodschap over de betekenis van cohortvervanging voor sociale verandering aanreikt, en op deze manier geavanceerde sociaal-wetenschappelijk onderzoeksbevindingen in de openbaarheid brengt.

Harry Ganzeboom

Monique Hermans. Bestuurskosten in de gezondheidszorg. (proefschrift). Rijksuniversiteit Limburg, 1992.

Af en toe valt er in het debat over de overheid een nieuwe term die onmiddellijk intrigeert. Niemand weet precies wat hij inhoudt, en nog minder wat je er mee aan kunt vangen, maar het woord slaat aan. Soms gaan onderzoekers er vervolgens serieus mee aan de slag, en een enkele keer resulteert dat zelfs in een dissertatie. Dat is verheugend, want na lezing van zo'n proefschrift weten we beter waar we met die intrigerende term aan toe zijn – of niet, natuurlijk. Dat laatste – niet dus is helaas het geval met het proefschrift van Hermans over bestuurskosten in de gezondheidszorg. Helaas, want de term bestuurskosten is intrigerend genoeg.

Bestuurskosten worden door Hermans gedefinieerd als kosten van de bestuurlijke infrastructuur bij overheden en particulieren die het gevolg zijn van overheidsbesturing. Die omschrijving voldoet wellicht als startpunt van een onderzoek, maar als het onderzoek afgesloten is

zou men er toch iets aan toe te voegen moeten hebben, al was het maar een onderscheid in relevante soorten kosten. Een uitstapje naar de (bedrijfs)economie ligt als het over kosten gaat natuurlijk voor de hand. Het enige wat echter in die richting ondernomen wordt is het noemen van de transactiekostentheorie, zonder dat er iets mee gedaan wordt. En wat betekenen de woorden bestuurlijke infrastructuur in de gegeven omschrijving? Alweer zo'n intrigerende term. Een en ander schreeuwt mijns inziens om aanvullende beschouwingen, maar Hermans gaat in haar boek niet verder dan de notie die ze in het eerste hoofdstuk ontvouwd. Wat doet ze dan wel? Ze concentreert zich vooral op de meting van bestuurskosten in de gezondheidszorg. Ook dat is interessant genoeg, maar bij die stap wrekt zich onmiddellijk dat het centrale begrip niet goed doordacht is.

Hermans hanteert namelijk drie manieren (benaderingen genoemd) om de bestuurskosten in de gezondheidszorg te meten, maar daarbij blijkt ze eigenlijk steeds iets anders te doen. Het onderscheid in verschillende meetmethoden (gebruik van duimstok of thermometer), eenheden waarin men de waarde van hetgeen men meet uitdrukt (centimeters of graden) en het onderscheid tussen verschillende zaken die gemeten worden (lengte of temperatuur) wordt door elkaar gehusseld en dat kan allemaal gebeuren omdat het centrale begrip niet goed uitgewerkt is.

In het boek gaat dat als volgt. In het vijfde hoofdstuk benadert Hermans de bestuurskosten in de gezondheidszorg via het jaarlijks door de rijksoverheid gepubliceerde Financieel Overzicht en cijfers van het CBS en worden de aldus gemeten bestuurskosten uitgedrukt in geld. Dat kan natuurlijk, het ligt zelfs voor de hand. Maar in het volgende (zesde) hoofdstuk gaat het anders. Daar worden de bestuurskosten gemeten door via documentenanalyse tijdstippen (bijvoorbeeld van vergunningaanvraag en -verlening) te achterhalen en worden doorlooptijden opgevat als bestuurskosten en uiteraard uitgedrukt in tijdseenheden. Dat kan natuurlijk ook, maar het is wel iets anders.

In het zevende hoofdstuk ten slotte gaat het nog weer anders. Daar worden de bestuurskosten

gemeten door betrokkenen te laten schatten hoeveel tijd zij aan bepaalde activiteiten besteed hebben, en worden de aldus gemeten bestuurskosten uitgedrukt in bestede tijd. Ook dat is verdedigbaar, maar nog weer iets anders en dan dringt de vraag zich op hoe uitgegeven geld, doorlooptijd en bestede tijd, bijvoorbeeld als aspecten of verschijningsvormen van bestuurskosten zich tot elkaar verhouden. Het aloude adagium 'tijd is geld' geeft hier echt onvoldoende houvast. En zijn dit nu verschillende manieren om bestuurskosten te meten, zijn het verschillende dimensies waarin bestuurskosten uitgedrukt kunnen worden of zijn het onderscheiden soorten bestuurskosten? En zijn het dan alle denkbare of zelfs maar alle relevante soorten? Over die problematiek (zijn er soorten bestuurskosten, zijn er verschillende meetwijzen, is er een te prefereren meetwijze per soort, en in welke eenheden kun je de te meten kosten uitdrukken?) is een interessante discussie mogelijk, maar die is, zoals gezegd, in dit boek niet aan te treffen.

Die discussie kon vermeden worden door het maken van een tweede grove structuurfout. Er zijn namelijk niet alleen drie verschillende benaderingen van bestuurskosten gekozen, ze zijn ook toegepast op drie verschillende casus. De eerste benadering is toegepast op de gezondheidszorg in Nederland in zijn geheel. De bestuurskosten-als-doorlooptijd-benadering heeft als casus de zogenaamde art.18-voorzieningen (dat zijn dure ziekenuisvoorzieningen waarvoor een aparte vergunning vereist is), en bij het berekenen van de bestuurskosten in termen van bestede tijd was de opstelling van een verpleeghuisplan in Zuid Limburg de onderzochte casus. Ieder voor zich zijn de casus relevant genoeg, maar wat levert deze combinatie van drie casus en drie benaderingen (of dat nu meetwijzen, soorten kosten of eenheden zijn) nu aan nieuwe inzichten op? Weinig tot niets, vrees ik. Er zijn wel vruchtbaarder aanpakken denkbaar.

Als men een helder idee heeft van wat bestuurskosten zijn en er zijn meer manieren denkbaar om ze te meten, ligt het voor de hand om die verschillende meetwijzen toe te passen op een en dezelfde casus zodat men die verschillende meetwijzen met elkaar vergelijken kan. Dat is één mogelijkheid. Als men verschillende dimen-

sies aan of soorten van bestuurskosten onderscheidt is de beperking tot één casus eveneens vruchtbaarder: dan kan men immers een omvattender beeld van de bestuurskosten op tenminste één (deel)terrein geven en kan men zien hoe de onderlinge verhoudingen tussen de onderscheiden soorten op dat terrein liggen. En als men nu per se meer dan één casus wil onderzoeken dan ligt toch een vergelijking in de tijd voor de hand?

Bij drie meetpunten in de tijd op het zelfde terrein kan men tenminste iets zeggen over eventuele trends. Allemaal combinaties die iets extra's kunnen opleveren, terwijl de door Hermans gekozen combinatie van drie verschillende casus met drie meetwijzen/dimensies/soorten bestuurskosten een dergelijke meeropbrengst uitsluit. Dat treedt onverbiddelijk aan de dag in het laatste hoofdstuk waarin de verschillende lijnen van het betoog tot een geheel aaneen gesmeed zouden moeten worden. Dat is niet gelukt en dat kon gegeven deze opzet ook niet lukken.

Nu is dat de promovenda allemaal niet aan te rekenen. Bijna iedere beginnende onderzoeker maakt wel van dat soort fouten en het is de taak van de begeleiders dat te corrigeren, en als ook die het er bij laten zitten is er in het geval van een proefschrift altijd nog de beoordelingscommissie om in te grijpen. Dat is in dit geval blijkbaar allemaal niet gebeurd en daarom dient ook de commissie, naast de promotor in dit verband een deel van de blaam te krijgen. Jammer, het onderwerp heeft een beter lot verdiend.

Nico A.A. Baakman

H.R. van Gunsteren. Eigentijds burgerschap, WRR-publikatie, Den Haag, 1992.

H.R. van Gunsteren en P. den Hoed (red.). Burgerschap in praktijken (deel 1 en 2), WRR-publikatie, Den Haag, 1992.

Momenteel worden in de kranten elke week beschouwingen gewijd aan de teloorgang van de burgerzin, het verdwijnende geloof in de politiek of de overbelasting van de overheid. Hierbij wordt de centrale vraag wat burgerschap in onze tijd nu precies inhoudt, meestal slechts fragmentarisch beantwoord. Het is dan ook verheugend

dat het onlangs verschenen WRR-rapport over eigentijds burgerschap in deze lacune voorziet.

Het rapport bestaat allereerst uit een theoretisch deel waarin de lezer een ontwerp van eigentijds burgerschap wordt gegeven. In de twee andere delen van het rapport wordt nagegaan welke oriëntatie dit burgerschapsconcept biedt in een aantal praktijksituaties. Wat is, in het licht van eigentijds burgerschap, bijvoorbeeld de verhouding van burgerschap tot sociale rechten, wat is de positie van de burger in het leger of aan welke normen dient overheidsvoorziening zich te houden? De conclusies uit deze confrontatie tussen theorie en praktijk zijn ter afsluiting in het theoretische deel opgenomen.

De studie van Van Gunsteren e.a. is vooral gericht op de invulling van burgerschap, en minder op de toegang ertoe. Problemen van toegang zoals die spelen rond bijvoorbeeld emancipatie- en asielbeleid, blijven ondanks hun actualiteit buiten beschouwing. De auteurs beargumenteren deze inperking door erop te wijzen dat de daadwerkelijk uitoefening van burgerschap als studieobject lang veronachtzaamd is.

Het eigentijdse concept van burgerschap wordt ontwikkeld vanuit een weerlegging van drie klassieke benaderingen, waarbij echter waardevolle elementen behouden blijven. Het gemeenschapsdenken, door CDA-bewindslieden nogal eens als remedie voor de verzwakte burgerzin naar voren gebracht, wordt weerlegd, in de zin dat de samenstellers van het rapport aannemelijk maken dat dergelijke gemeenschappen in de moderne tijd niet meer vanzelfsprekend zijn en zich bovendien vaak ontpoppen als 'notoire vrijheidsbeperkers' (p. 15). Maar ook het liberale vertrouwen dat het individu het gemeenschappelijke belang als een verlengstuk van zijn eigenbelang zal beschouwen, wordt verworpen. Een eigenstandige publieke moraal is logisch niet af te leiden uit private voorkeuren. Betekent dit nu een terugkeer naar de klassieke burgerdeugden, naar de onbaatzuchtige toewijding aan de publieke zaak? Ook dit perspectief wordt afgewezen: in de huidige samenleving is de publieke gemeenschap er slechts één onder velen. Bovendien lijkt deze vorm van burgerschap toch gebonden te blijven aan de context van een kleinschalige, participatieve democratie.

Als oplossing voor de geschetste onvolkomenheden van de drie traditionele benaderingen wordt een zogenaamde 'neo-republikeinse' invulling van burgerschap voorgesteld. Aldus kan worden voldaan aan de eisen van de (post)moderne samenleving die, aldus de auteurs, in essentie pluraal is en waarin de verscheidenheid in menselijke omgang een centrale plaats inneemt. Een neo-republikeinse burger is autonoom en kan competent met deze hem of haar omringende pluraliteit omgaan. Tegelijk is de burger ook loyaal, niet zozeer aan steeds wisselende belangengroepen, maar aan de gemeenschap van burgers die niet meer of minder behelst dan juist een koestering van pluraliteit en van steeds wisselende loyaliteiten.

De samenstellers van het rapport geven een formele en geen inhoudelijke invulling aan burgerschap. Dit laatste kan ook moeilijk, gegeven de nadruk op het plurale karakter van de samenleving. Burgerschap is een ambt dat in de uitoefening van publiek optreden zijn werking heeft. Voor de vaardigheid dit ambt naar behoren uit te oefenen dient de overheid garant te staan. 'Reproductie van burgerschap is een kenmerk van de overheid' (p. 57).

Met het neo-republikeinse concept van burgerschap verschaffen de opstellers van het WRR-rapport veel duidelijkheid in de momenteel gevoerde discussies. Daarvoor hoeft men, zo blijkt maar weer eens, niet per se iets geheel nieuws te bedenken. De formele, procedurele invulling van burgerschap ligt immers in de lijn van al bijna klassieke sociologische betogen over de 'onderhandelings-huishouding' en het 'communicatieve handelen'. De winst is er vooral in gelegen dat genoemde sociologische noties systematisch en in extenso naar het handelen in de publieke sfeer worden vertaald. Het is boeiend om te lezen hoe aldus de enorme diversiteit van de huidige samenleving niet wordt weggemoffeld of geproblematiseerd, maar juist tot uitgangspunt en doel van eigentijds burgerschap wordt genomen. Bovendien wordt het betoog met tal van waardevolle observaties afgewisseld, bijvoorbeeld over de steeds belangrijker wordende rol van rechters.

Welke oriëntatie geeft het neo-republikeinse burgerschapsconcept nu in de praktijk? Mar

liefst zeventien beschouwingen worden hieraan in de twee begeleidende delen gewijd. Het zijn veelal gedegen uitgewerkte betogen, maar er is bijvoorbeeld ook ruimte gelaten voor een korte bespiegeling van De Ruyter over burgerschap en culturele verscheidenheid. Aan bod komen verder nog beschouwingen over de problematiek van allochtonen, werklozen, psychiatrische patiënten en minderjarigen, over de positie van burgers in organisaties, en meer in het bijzonder van militairen en ambtenaren, over de rol van onderwijs, overheidsvoorlichting en de media in de reproductie van burgerschap, over de positie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en van de politie, over Europa en – last but not least – over burgerschap en belastingen.

Sommige auteurs komen in hun praktijkstudies tot conclusies die afwijken van het neo-republikeinse burgerschapsconcept. Zo koppelt Van Veen in zijn bijdrage over de status van sociale rechten deze sterker aan burgerschap dan Van Gunsteren e.a. dat doen in het theoretisch deel. En Choenni pleit in zijn artikel over allochtonen ervoor dat dezen zich moeten aansluiten bij de fundamentele waarden van de Nederlandse samenleving. Dit zoeken naar gemeenschappelijkheid is begrijpelijk, maar, zo repliceren de opstellers van het theoretische deel, 'aan het adres van allochtonen past binnen de neo-republikeinse burgerschapsconceptie hooguit een beroep op gemeenschappelijkheid van kennis (van de – nieuw te vormen – nederlandse spelregels en taal), niet op gemeenschappelijke normen en waarden' (p. 113). Eigentijds burgerschap vereist slechts competente omgang met verschillen in waarden en normen.

Hoe kunnen wij ons deze competentie eigen maken? Dat is niet eenvoudig. De overheid is hiervoor als eerste verantwoordelijk. Juist de overheid mag dan ook de verwerving van deze competentie niet hinderen. Dit heeft bijvoorbeeld consequenties voor de voorlichting door de overheid, zoals Bolle en Van Gunsteren in hun bijdrage laten zien. Strategisch handelen in dezen, bijvoorbeeld door een anti-rook campagne te sponsoren in de televisieserie *Medisch Centrum West*, is strijdig met het communicatieve karakter van burgerschap. Intrigerend is het voorstel van Hofstee om op scholen een burger-

schapscurriculum in te voeren. Het gaat hierbij allesbehalve om moraliserende lessen over gemeenschappelijke waarden, maar om inzicht bij te brengen in de complexiteit van collectief handelen. De 'tragedy of the commons' verdient een plaatsje naast de klassieke tragedies.

In het neo-republikeinse burgerschapsconcept is geen ruimte voor bronnen van burgerzin als vaderland, geloof of vooruitgang. 'Metaverhalen zijn als zodanig onmogelijk' (p. 87). Maar onbeantwoord blijft de vraag of wij wel op een louter rationele wijze de last van de wereld kunnen dragen. De recente gebeurtenissen in Europa lijken bijvoorbeeld geen grond voor een dergelijke opvatting te geven. Dient het eigentijdse burgerschap derhalve niet ook emotioneel geschraagd te worden, en met welke eigentijdse rit en symbolen dan? Hieraan had best ook een praktijkstudie gewijd mogen worden.

Ton Bernts

Joos Droogleever Fortuijn. Een druk bestaan: tijdsbesteding en ruimtegebrek van tweeverdieners met kinderen. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.

Met dit proefschrift poogt Droogleever Fortuijn een antwoord te vinden op de vraag hoe tweeverdieners met kinderen de verzorging van hun huishoudens arrangeren. Daarbij besteedt ze mede aandacht aan de betekenis die de ruimtelijke omgeving heeft voor de verzorging van het huishouden. Het ligt niet in de bedoeling van de onderzoekster om hypothesen te toetsen, maar om een verhaal te vertellen over de dagelijkse gang van zaken in tweeverdienersgezinnen, over de praktische problemen waarmee zij te kampen hebben en over de ruimtelijke specificiteit van hun leefwijze. En het is een mooi verhaal geworden waarbij de veelvuldig toegevoegde uitspraken van respondenten illustratief zijn.

Om na te gaan hoe tweeverdieners de verzorging van hun huishouden inrichten, wordt gebruik gemaakt van twee empirische onderzoeken. Het eerste is een 'interview-onderzoek' in 1986 geweest onder 20 huishoudens met kinderen jonger dan vier jaar in Haarlem en Grootslag.

Er is gevraagd naar de feitelijke tijdsbesteding en beweegredenen voor een bepaalde taakverdeling. Het tweede is een 'dagboek-onderzoek' in 1985 en 1987 geweest onder 50 huishoudens met kinderen jonger dan 14 jaar in de Concertgebouwbuurt, Gaasperdam en Almere. Al deze echtparen hebben van woensdag tot en met zaterdag van minuut tot minuut hun tijd bijgehouden. Het is jammer dat respondenten niet de hele week een dagboek hebben bijgehouden. De gegevens zijn hierdoor niet te vergelijken met andere tijdsbestedingsonderzoeken die immers bijna altijd een gehele week betreffen.

De wijze waarop de 70 tweeverdienersgezinnen de verzorging van hun huishoudens arrangeren, is beschreven met behulp van een typologie. De onderzoekster heeft deze typologie ontwikkeld aan de hand van bestaansstrategieën. De ene dimensie in de keuze voor een bepaald arrangement heeft betrekking op de mate van zelfverzorging in het huishouden: het carrièregerichte en gezinsgerichte onderscheid. In carrièregerichte huishoudens vormt het betaald werk het uitgangspunt waaromheen de onbetaalde arbeid wordt gearrangeerd. In gezinsgerichte huishoudens staat de zelfverzorging centraal en wordt het betaald werk van één of beide partners om het onbetaalde werk gerangschikt. De tweede dimensie betreft de verdeling van het betaalde en onbetaalde werk binnen het huishouden, dus de mate van symmetrie tussen man en vrouw. Op basis van deze twee dimensies zijn vier typen verzorgingsarrangementen onderscheiden. Voor de 70 huishoudens die allen binnen één van de vier typen zijn geplaatst, is beschreven hoe de betaalde arbeid, het huishoudelijk werk en de kinderverzorging is verdeeld tussen de partners, en wat de betekenis daarbij is van de ruimtelijke context. Speciale aandacht krijgt de geboorte van het eerste kind, omdat dit ingrijpende gevolgen heeft voor de arbeidssituatie in het huishouden. Steeds passeren ook relevante theorieën en de institutionele structuur in Nederland.

De hoofdstukken over de arbeidsverdeling en de invloed van de ruimte hierop zijn lezenswaardig. Het is interessant te zien hoe de diverse huishoudens tot eigen arrangementen zijn gekomen. De vier typen verzorgingsarrangementen zien er als volgt uit.

In de carrièregerichte symmetrische huishoudens hebben beide partners veelal een universitaire opleiding, een mannenberoep en ze wonen in de duurdere stedelijke buurten. Beiden proberen hun carrière in stand te houden; daartoe worden veel huishoudelijke taken uitbesteed, veel gebruik gemaakt van kinderopvang en efficiënt ge opereerd. Van de carrièregerichte asymmetrische huishoudens hebben vrouwen een hogere beroepsopleiding en mannen (die iets ouder zijn) een universitaire opleiding. De mannen hebben een mannenberoep, de vrouwen een vrouwenberoep. Bij de geboorte van de kinderen is de carrière van de vrouw gestopt of op een lager pitje gezet. De vrouwen verrichten dan ook het meeste huishoudelijke werk. Ze zijn stedelijk georiënteerd. In de gezinsgerichte symmetrische huishoudens hebben beide partners een middelbaar of hogere beroepsopleiding. Ze voeren een samenwerken-samen-zorgen strategie, en zowel de man als de vrouw doen aanzienlijke concessies ten aanzien van hun carrière; gezin en individuele ontplooiing staan voorop. Deze huishoudens zijn overal te vinden en zeer verhuisgevoelig. In de gezinsgerichte asymmetrische huishoudens hebben beide partners een relatief laag opleidingsniveau. Mannen werken voltijds en vrouwen zorgen voor het huishouden. Wanneer vrouwen werken doen ze dat in de avonduren en uit economische noodzaak. Deze huishoudens zijn meer subuurbaan georiënteerd en wonen bijvoorbeeld in Almere.

Naast de heldere en informatieve wijze waarop in deze studie verslag wordt gedaan van de verschillende verzorgingsarrangementen die tweeverdieners voeren, zijn ook enkele kritische noten te plaatsen.

Kritiek geldt het hanteren van de typologie. Hoewel een typologie in het algemeen herkenbaar en aansprekend is, is een nadeel dat de scheidslijnen tussen de verschillende typen willekeurig zijn. Zo stelt de onderzoekster terecht dat volstrekte symmetrie of asymmetrie niet voorkomt tussen partners, en het dus beter is om te spreken van symmetrie als continuüm. Toch schroomt ze vervolgens niet om dit continuüm in tweeën te delen. Tevens is een nadeel dat bij het gebruiken van een typologie elk huishouden ook per se binnen een type moet passen. Dit kan e-

toe leiden dat binnen typen de verschillen tussen huishoudens groot zijn, en soms zelfs groter dan tussen de typen. Zo ook in deze studie.

Een ander kritiekpunt geldt de conclusies die worden getrokken op basis van slechts 70 huishoudens in slechts enkele wijken van Nederland. Bij de interpretatie van de gegevens van een dergelijke kleine, niet representatieve, steekproef is voorzichtigheid geboden. De conclusies die de schrijfster maakt, zijn echter niet voorzichtig maar juist nogal gewaagd. Zo wordt bijvoorbeeld bij verschillende maatschappijbeelden als liberalisme en socialisme, een bepaald type verzorgingsarrangement als geschikter aangeduid. Dit is een conclusie die niet uit de resultaten is af te leiden en bovendien nauwelijks is onderbouwd. Het is bovendien nogal pretentius om te denken dat met typen gegenereerd vanuit weinig Nederlandse gegevens uitspraken gedaan kunnen worden over de typen verzorgingsarrangementen die in bijvoorbeeld socialistische maatschappijen voorkomen.

Ondanks enige kritische noten blijft staan dat deze studie inzicht biedt in de verzorgingsarrangementen van tweeverdieners en in de praktische problemen waarmee ze daarbij te kampen hebben.

Tanja van der Lippe

Lia Karsten. Speelruimte voor vrouwen. Zeggenschap over vrijetijd en vrijetijdsbesteding. Amsterdam: Sua, 1992.

De tijd dat gezegdes als 'een paardentand en een vrouwenhand staan nooit stil' verwezen naar een vanzelfsprekende werkelijkheid lijkt definitief voorbij. Vrije tijd van vrouwen is gepromoveerd tot serieus onderzoeksonderwerp. Dat uit onderzoeken in binnen- en buitenland stelselmatig het beeld naar voren komt van een hardnekkige vrijetijdskloof tussen vrouwen en mannen doet daaraan niets af. Verheugend is dat de studie van Lia Karsten nu eens een ander perspectief biedt. Het is haar te doen om de wijze waarop vrouwen tegen de verdrukking in vrije tijd weten te creëren en om hun 'zeggenschap' over vrije tijd en de invulling daarvan. Ze heeft zich laten inspire-

ren door Giddens' structuratietheorie met als centrale begrippen regels (geïnternaliseerde opvattingen over de rechten en plichten van vrouwen en mannen) en hulpbronnen. Omdat hier een sociaal geografe aan het woord is heeft deze 'grand theory' een concrete invulling gekregen met behulp van de tijd-ruimtegeografie van Hägerstrand.

Voor haar studie baseerde Karsten zich op weekjournaals van en interviews met 43 vrouwen in twee woongebieden: Haarlem en het suburbane Grootslag. Ondervraagd werden vrouwen tussen de 25 en de 45 jaar die recent een verandering in hun leefsituatie hadden meemaakt (scheiding, de geboorte van een kind) in de veronderstelling dat die zich scherp bewust zijn van de mogelijkheden van hun werk- en woonmilieu.

De nieuwe invalshoek en het kwalitatieve materiaal voegen onmiskenbaar iets toe aan de grove gemiddelden in grootschalige tijdsbestedingsonderzoeken. Het begrip vrijetijd wordt geïnterpreteerd en uiteengehaald in 'vrije arbeidstijd' (bijvoorbeeld een cursus om verder te komen in het werk), 'vrije zorgtijd' (naar het zwembad met de kinderen) en 'eigen vrijetijd' (met een vriendin naar de bioscoop). Bij de invulling van vrijetijd betreft Karsten in haar beschouwing of vrouwen zich beperken tot 'klassieke vrouwendomeinen' dichtbij huis of dat zij die overschrijden bijvoorbeeld door alleen naar het café te gaan. De weekjournaals zijn omgezet in aardige visuele weergaven van de mobiliteit van verschillende categorieën vrouwen. Interviewcitataten verhelderen de achtergronden en motieven voor die bewegingspatronen.

Deze studie levert tenminste één onontkoombare conclusie op: de aanwezigheid van een mannelijke partner in huis is bepaald niet bevorderlijk voor het hebben van 'eigen vrijetijd'. Waarom bekruip de lezer(es) na het dichtslaan van dit leesbare en informatieve boek toch een wat onvoldaan gevoel? Naar mijn idee komt dit vooral door de niet geheel bevredigende typologie van 'zeggenschap' van vrouwen over vrije tijd waarin de studie uitmondt. Het centrale begrip 'zeggenschap' is opgevat als 'de te bevestigen en bevestigen macht in interactie zoals standkomend in een samenspel tussen gehan-

teerde regels en aanwezige hulpbronnen'. Op basis van dit criterium worden het 'klassieke type', het 'gezinsgerichte type' en 'het geïndividualiseerde type' onderscheiden.

Het 'klassieke type' heeft veel, maar versnipperde vrije tijd, geplooid rond de behoeften van echtgenoot en kinderen. Zij is weinig mobiel en voor vrijetijd afhankelijk van een vriendinnen-netwerk. Dit type gedijt vooral goed in suburbane gebieden. In dit beeld herkennen we al snel de klassieke huisvrouw (al dan niet gehuwd) met een beperkt geldbudget. Tot het 'gezinsgerichte type' behoren vooral tweeverdienersvrouwen met een parttimebaan en een asymmetrische taakverdeling thuis. Zij grenzen hun - veel schaarsere- vrije tijd meer af, maar die blijkt vooral uit 'vrije zorgtijd' te bestaan. Het 'geïndividualiseerde type' ten slotte kenmerkt zich door de overtuiging recht te hebben op 'eigen vrije tijd'. Behalve alleenstaanden en enkele tweeverdienersvrouwen met een meer symmetrische arbeidsverdeling behoren de meeste alleenstaande moeders tot dit type. Zij zijn mobiel en beperken zich niet tot vrouwendomeinen.

Deze indeling roept vragen op naar het relatieve gewicht dat wordt toegekend aan hulpbronnen, regels en interactie. In verband met eigen vrije tijd en mobiliteit lijkt geld een zeer bepalende hulpbron. De bemiddelde huisvrouw bijvoorbeeld (overigens een ontbrekende categorie in het onderzoek) kan qua ideeën tot het klassieke type gerekend worden, maar toch in staat zijn 'eigen vrije tijd' af te grenzen doordat zij anderen voor zorgtaken kan inhuren. De tweede auto kan haar tot ver buiten de grenzen van haar woonplaats brengen en zij is daarmee niet zoals het klassieke type afhankelijk van een suburbaan woongebied.

Een andere vraag is of de feitelijke of de gewenste tijdsbesteding een bepalend indelingscriterium is geweest. De twee eerste typen zijn op hun feitelijke situatie onderscheiden. Uit de citaten van het gezinsgerichte type spreekt echter veelvuldig latente onvrede over de 'eigen vrije tijd'. Bij het 'geïndividualiseerde type' ligt het accent meer op de gewenste situatie. Karsten geeft zelf toe dat de ideeën van vrouwen die tot dit type behoren niet alles zeggen over hoeveel vrijetijd zij feitelijk realiseren. De werkende alleen-

staande moeders bijvoorbeeld hebben de eigen vrijetijd geconcentreerd op die momenten dat hun ex-partner de kinderen heeft. Op zulke momenten compenseren zij echter de zware inspanningen van hun reguliere bestaan door uitslapen en bijkomen. Terugdenkend aan 'te bevechten macht in interactie' uit de definitie van zeggenschap blijven onderhandelingen met de partner over verdeling van vrijetijd bijzonder onder de aandacht. Meer aandacht voor de discrepantie tussen gerealiseerde en gewenste vrijetijd zou wellicht tot een complexere typologie hebben geleid maar ook meer inzichten hebben opgeleverd in de benutting van speelruimte door vrouwen.

Marjolein Morf

B.T.J. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell. Sociale atlas van de vrouw. Deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992.

Dit deel van de *Sociale atlas van de vrouw* gaat over arbeid, inkomen en de faciliteiten voor de combinatie van zorg en werk. In tegenstelling tot de twee integrale rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau in 1977 en 1983 over de positie van de vrouw, is met de huidige opzet gekozen voor een sociale atlas in meerdere delen. Elk deel behandelt een specifiek terrein met betrekking tot de positie van de vrouw in Nederland. Dit heeft als duidelijk voordeel dat brede en uitgebreide ingegaan kan worden op het betreffende terrein.

De voorliggende atlas biedt zeer veel informatie over ontwikkelingen ten aanzien van allerlei aspecten die met de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt te maken hebben alsmede over de huidige stand van zaken op dit terrein. Er is natuurlijk al veel bekend over de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Dit rapport geeft hieraan een overzicht, waarbij juist de gedetailleerde en gedegen uitwerking het rapport altemin overbodig maken. Het kan goed dienen als naslagwerk. De gestructureerde wijze waarop in het rapport verslag wordt gedaan, en de heldere en duidelijke schrijfstijl dragen hiertoe bij.

In het hoofdstuk over arbeid wordt uitgebreid ingegaan op de arbeidsparticipatie van vrouwen, welke groepen vrouwen meer zijn gaan werken, werkloosheid van mannen en vrouwen, deeltijdwerk en flexibele arbeid, horizontale en verticale beroepssegregatie, positieve actie en beleidsontwikkelingen. Bij deze verschillende aspecten worden redenen gegeven voor de ontwikkelingen in de tijd en voor de verschillen tussen mannen en vrouwen. Het blijkt dat de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt in kwantitatief opzicht sterk is verbeterd. De instroom van vrouwen gaat echter maar langzaam gepaard met een verschuiving naar sectoren op de arbeidsmarkt waar ze ondervertegenwoordigd waren. Door de verzorging van kinderen blijven vrouwen gericht op deeltijdwerk, op werk in vrouwensectoren en op de overwegend lagere functies. Daarnaast worden deeltijdwerk in hogere functies en vrouwen in leidinggevende functies moeilijk geaccepteerd. Desondanks dringen vrouwen steeds meer door tot mannenberoepen en hogere en leidinggevende functies.

Het hoofdstuk over inkomen behandelt de volgende onderwerpen: beloning van werkende vrouwen absoluut gezien en relatief ten opzichte van mannen, achtergrond van bestaande verschillen in loonniveau, jaarlijks te besteden inkomen, bijdrage en verdeling van huishoudensinkomen, invloed van inkomensregelingen op inkomenspositie en arbeidsparticipatie van vrouwen, en de beleidsontwikkelingen. Het blijkt dat de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen direct heeft geleid tot een groeiende financiële zelfstandigheid van vrouwen. Nog steeds echter kan maar een gering deel van de vrouwen zichzelf financieel onderhouden. Gemiddeld verdienen werkende vrouwen minder per uur dan werkende mannen. Beleidsmaatregelen hebben evenwel tot een verbetering van de financiële positie van vrouwen geleid.

Het hoofdstuk over faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren gaat over het opinieklimaat ten aanzien van werkende vrouwen met kleine kinderen, het ontstaan, het aantal en de typen kinderopvangvoorzieningen, het gebruik, de kosten, de capaciteit en de kwaliteit van kinderopvang, verlofregelingen voor de combinatie werk en zorg, en beleidsontwik-

kelingen. Het blijkt dat de geringe mogelijkheden tot kinderopvang vrouwen beperken in hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Internationaal gezien steekt de (georganiseerde) kinderopvang van Nederland wat schrikt af tegen andere Europese landen. Wat betreft de verlofregelingen voor werkende vrouwen steekt Nederland bij de andere Europese landen gunstig af.

In het laatste hoofdstuk wordt getoetst of met de ontwikkeling op de besproken terreinen de doelstellingen van het vrouwenemancipatiebeleid, zelfstandigheid en gelijkheid, zijn bereikt. De algemene conclusie luidt dat aan het begin van de jaren 90 van een gelijke en gelijkwaardige deelname van vrouwen aan betaalde arbeid nog geen sprake is, noch van gelijke inkomensverdeling. De faciliteiten ten behoeve van de combinatie van werk en kinderen zijn ook nog steeds minimaal. De emancipatie van vrouwen heeft zich wel in de 'goede' richting ontwikkeld, maar van zelfstandigheid van vrouwen en gelijkheid van mannen en vrouwen is nog geen sprake.

Tanja van der Lippe

Mieke Verloo. Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties. Amsterdam: Sua, 1992.

Ondanks de vele aandacht voor de participatie van bewoners aan de stedelijke politiek, is weinig bekend over machtsverhouding binnen bewonersorganisaties en over de positie van vrouwen daarin. Dit is dan ook het onderwerp van het proefschrift van Mieke Verloo. Wat doen vrouwen in bewonersorganisaties? Waarom? Welke machtsmechanismen en machtsprocessen komen zij er tegen? Welke machtsverhoudingen spelen er een rol? (p. 6).

Verloo werkt haar probleemstelling uit aan de hand van de structuratietheorie van Giddens. Daarbij komt de nadruk te liggen op de drie dimensies van sociale praktijken die hij onderscheidt. Naast de machtsdimensie zijn het de betekenisgevende en de normerende dimensie. Verloo stelt de verwevenheid van deze drie dimensies voorop, zodat de ruggegraat van het boek uit drie hoofdstukken bestaat die elk een

van deze dimensies behandelen.

Zij maakt vooraf ook een onderscheid tussen bewonersorganisaties op basis van kenmerken die consequenties zouden kunnen hebben voor machtsverhoudingen. Zij poneert het bestaan van:

- twee typen bewonersorganisaties die streven naar beperkte concrete veranderingen: actiegroepen en professionele actieorganisaties (de laatste zetten beroepskrachten in);
- twee typen die belangrijke maatschappelijke veranderingen nastreven: hervormingsorganisaties en verzetsorganisaties (de laatste schuwen illegale middelen niet).

Veertien bewonersorganisaties waren bij het onderzoek betrokken: vijf actiegroepen, twee verzetsorganisaties en drie hervormingsorganisaties uit Nijmegen, en vier professionele actieorganisaties uit Rotterdam. Dat laatste omdat professionele organisaties niet voorkwamen in Nijmegen. Verloof gaat niet verder op dit interessant verschijnsel in, het valt inderdaad buiten haar onderzoeksveld. Maar het verzwakt wel haar vergelijking, als zij in de rest van het onderzoek de verschillende lokale politiek-bestuurlijke en sociaal-economische contexten van de Rotterdamse professionele actieorganisaties enerzijds en van de andere drie typen organisaties anderzijds onbesproken laat.

De gegevens over de veertien organisaties werden verzameld via observaties bij bijeenkomsten (1985) en via interviews met 44 vrouwelijke leden (1985-1986).

De gedetailleerde beschrijving van de bevindingen is zeer systematisch opgebouwd volgens de drie dimensies en de vele subdimensies dat het analyseschema van Verloof telt (bijvoorbeeld allerlei interpretatieschema's en normen over specifieke zaken, zoals professionaliteit of vrouwelijkheid).

In de hoofdstukken over de betekenisgevende en de normgevende dimensie worden twee niveaus besproken: het groepsniveau (op basis van de observatieverslagen), en het individueel niveau (op basis van de interviewverslagen). Jammer genoeg is geen vergelijking mogelijk tussen mannen en vrouwen, omdat de mannelijke groepsleden niet ondervraagd zijn.

Het hoofdstuk over de machtsdimensie is an-

ders opgebouwd, met aandacht voor externe machtsverhoudingen, getalsverhoudingen en verdeling van posities tussen vrouwen en mannen, agendabuilding en besluitvorming, rolifferentiatie en vooral voor de koppeling tussen betekenis, normen en macht.

Heel interessant is dat Verloof aan het einde van ieder hoofdstuk een 'concurrerende' benadering bespreekt om te evalueren of haar benadering iets toevoegt. Eerst is de Resource Mobilisation Approach aan de beurt. Deze blijkt motieven voor deelname die liggen op het vlak van de zelfontwikkeling (voor sommige vrouwen heel fundamenteel) volledig over het hoofd te zien. Bij de normgevende dimensie wordt de configuratietheorie besproken, waarbij blijkt dat deze een nuttige aanvulling is op de formele theorie van Giddens. Civilisering ziet Verloof wel, maar ook normen die er tegen in gaan (autonomie, vrije expressie van emoties). Vervolgens is de interpretatie van bewonersorganisaties als democratiseringsproces aan de orde. Democratisering is van belang voor deelnemers aan actiegroepen, maar dat ligt anders voor de andere typen organisaties: eigen belang en verzakelijking is belangrijker in professionele actieorganisaties, en zelfontwikkeling in hervormings- en verzetsorganisaties.

Het begrip 'gender' dat zo prominent op de omslag prijkt wordt pas op pagina 278 uitvoerig besproken. Tot dan toe heeft Verloof het nauwelijks gebruikt, zij spreekt over vrouwen en mannen, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De epiloog over macht en gender is dan ook een uitwerking van het begrip gender in de termen van de structuratietheorie en een slotbeschouwing over de rol van gender in bewonersorganisaties.

Haar inhoudelijke conclusie lijkt een beetje vlak: gender is een medium op alle drie dimensies van sociale praktijken, maar 'naast gender (zijn) andere interpretatieschema's, normen en hulpbronnen van belang om de deelname van vrouwen bewonersorganisaties te begrijpen'. Bedoeld wordt vooral de professionaliteitsnorm, die heel sterk is in sommige organisaties, waardoor de deelname van goed opgeleide vrouwen (vaak in de functie van deskundige beroepskrachten) weinig gemeenschappelijk heeft met die van laag opgeleide bewoonsters. Eigen-

lijk is (onbedoeld) de tegenstelling tussen bewoners en beroepskrachten met deze studie uitstekend gedocumenteerd.

Zonder twiifel is dit proefschrift een zeer boeiend en waardevol boek vanwege de gedetailleerde uitwerking en de overtuigende toepassing van Giddens' formele structuratietheorie en de succesvolle pogingen van Verloo deze theorie te combineren met diverse inhoudelijke theorieën.

Virginie Mamadouh

Tanja van der Lippe. Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. (Proefschrift) Amsterdam: Thesis Publishers, 1993.

Dit proefschrift is opgezet als een interdisciplinaire studie naar de verdeling van betaalde en huishoudelijke arbeid tussen mannen en vrouwen. De onderzoeksvragen luiden: 'In welke mate varieert de deelname van partners aan huishoudelijke en betaalde arbeid met verschillen tussen partners en verschillen tussen huishoudens (in het bijzonder met verschillen in leeftijd, opleidingsniveau, uurloon, normen en de aanwezigheid van kinderen)?' en 'Hoe is de verdeling van betaalde arbeid en huishoudelijke arbeid tussen partners te verklaren vanuit verschillen tussen partners en verschillen tussen huishoudens?'

Het proefschrift is er één uit de reeks dissertaties van het ICS (Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology), een onderzoekscentrum dat een institutionele basis verleent aan de rationele keuze-benadering in de sociologie. Deze benadering ligt ook ten grondslag aan het theoretisch model voor dit onderzoek. Het uitgangspunt is dat mannen en vrouwen doelen nastreven, daarvoor middelen (productiefuncties) gebruiken die onderhevig zijn aan restricties, waaruit de uitkomst kan worden afgeleid: in dit geval deelname aan huishoudelijke en betaalde arbeid.

Uit verschillende andere onderzoeken was al bekend dat Nederlandse vrouwen gemiddeld minder betaalde arbeid verrichten dan de partner met wie zij samenleven, maar veel meer huishoudelijke arbeid. Opgeteld maken vrouwen

meer 'werkuren' in de week dan hun partners. Ofschoon de houding tegenover deelname aan betaalde arbeid door vrouwen evenals de houding tegenover deelname aan huishoudelijke arbeid door mannen in Nederland is veranderd, is de verdeling over de partners in de praktijk nog verre van gelijk.

De data voor dit onderzoek zijn in 1990 verzameld bij het NIPO-huishoudenspanel. In het beschrijvende gedeelte van het onderzoek worden bekende feiten opnieuw bevestigd: jongere vrouwen besteden meer tijd aan betaalde arbeid en minder tijd aan het huishouden dan oudere vrouwen; hoe hoger het opleidingsniveau van de partners is, hoe'n groter aandeel betaald werk de vrouwen hebben en hoe minder tijd zij aan het huishouden in ruime zin (d.i. inclusief kinderverzorging) besteden; de normatieve context is ook van belang: vrouwen blijken een groter deel van de betaalde arbeid en een kleiner deel van de huishoudelijke arbeid voor hun rekening te nemen wanneer zij vinden dat hun man er moderne normen op na houdt; vrouwen werken ook meer uren buitenshuis wanneer het in hun netwerk van familie en vrienden gebruikelijk is dat vrouwen betaalde arbeid verrichten; ten slotte wordt de verwachting bevestigd dat de aanwezigheid van (jonge) kinderen de traditionele taakverdeling bevordert.

Zijn deze beschrijvingen van variaties in de taakverdeling binnen huishoudens niet zo verrassend, de aanpak van de verklaring van de gevonden verschillen in tijdsbesteding tussen mannen en vrouwen is des te interessanter. In een gewone regressie vergelijking wordt de invloed van achtereenvolgens het uurloon uit de betaalde arbeid, het beroepsprestige, de normatieve context, het aantal kinderen en de leeftijd van de kinderen, op het aantal uren betaalde arbeid, op de proportie betaalde arbeid en op de deelname aan huishoudelijke arbeid (met en zonder kinderverzorging) geanalyseerd.

Nu blijkt dat verschillen in tijdsbesteding van mannen en vrouwen het meest verklaard worden door de aanwezigheid van jonge kinderen. Het uurloon van partners en de normatieve context zijn beide echter ook van belang. Naarmate vrouwen meer kunnen verdienen, doen hun mannen meer in het huishouden; en naarmate man-

nen meer verdienen, doen hun vrouwen meer in het huishouden. Zijn de normen in de omgeving moderner, dan doen mannen meer huishoudelijk werk en nemen vrouwen meer deel aan betaalde arbeid. Er werden maar enkele significante interactie-effecten gevonden tussen de aanwezigheid van kinderen, het uurloon, en de normatieve context, zodat niet kan worden gezegd dat de huishoudens waar de vrouwen een hoog uurloon verdienen, en kinderen afwezig zijn, en de normatieve context 'modern' is, het meest in de richting gaan van een gelijke verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen. Opvallend is dat de normatieve context zo'n belangrijke invloed heeft. Dit wordt al vermoed in de theoretische inleiding op het onderzoek. Daarom zouden naast het inkomen en de tijd de normen best een plaatsje mogen hebben in de fraaie schematische weergave van de opbouw van het model op pagina 47.

Het proefschrift is degelijk van opzet; achter de eenvoud van de gepresenteerde gegevens is een grote hoeveelheid noeste arbeid verscholen. Het is jammer dat zulk goed werk niet tot resultaten leidt die geïnteresseerde leken wat meer zouden kunnen boeien: de maatschappelijke relevantie van het onderwerp vraagt wat anders dan steeds meer van hetzelfde. Het wetenschappelijk antwoord daarop kan (nog) niet worden gegeven.

Marijke van Vonderen

P. van Wijck. Inkomensverdelingsbeleid in Nederland. Amsterdam: Thesis Publishers/Tinbergen Instituut, 1991.

In *Inkomensverdelingsbeleid in Nederland* analyseert P. van Wijck de verbanden tussen voorkeuren van Nederlanders met betrekking tot de personele inkomensverdeling, de totstandkoming van het inkomensverdelingsbeleid van de overheid en de uiteindelijke invloed van het beleid op de inkomensverdeling.

Deze in 1991 als proefschrift verdedigde studie is in meerdere opzichten belangwekkend. De auteur combineert met succes inzichten uit zowel de economie als andere sociale wetenschap-

pen. Het boek blinkt uit door compactheid, conceptuele helderheid en een consistente en strakke opbouw. Ten slotte streeft de auteur, in tegengstelling tot vele meer beschrijvende studies met betrekking tot distributieve voorkeuren, naar een theoretische gefundeerde analyse van voorkeuren en hun relatie tot verdelingsbeleid. De auteur formuleert duidelijk hypothesen en tracht deze aan de hand van beschikbaar empirisch materiaal met behulp van eenvoudige regressieanalyse te toetsen. De theoretische invalshoek is daarbij die van de individuele keuzetheorie en de theorie van de collectieve besluitvorming ('public choice').

Achtereenvolgens analyseert de auteur individuele voorkeuren (hoofdstuk 2), het onvermogen van een markteconomie om de voorkeuren voor nivellering van individuen om te zetten in een door burgers gewenste inkomens(her)verdeling (hoofdstuk 4); de totstandkoming van het overheidsbeleid met betrekking tot de inkomensverdeling en de invloed van kiezersvoorkeuren daarop (hoofdstukken 5 en 6) en de effecten van het overheidsbeleid op de feitelijke inkomensverdeling (hoofdstuk 6). Op macroniveau concludeert van Wijck dat de invloed van het algemeen kiesrecht op lange termijn – overeenkomstig een hypothese van Downs – heeft geleid tot een trendmatige daling van de inkomensongelijkheid (getoetst met gegevens voor de periode 1959-1985). Het tempo van daling wordt significant beïnvloed door het wel of niet deelnemen van de Partij van de Arbeid aan regeringscoalities. Op microniveau daarentegen – bij de toedeling van inkomens aan huishoudens – is geen systematisch verband te onderkennen. Bij een analyse van de hoogte van de AOW-uitkering in verhouding tot het gemiddelde werkersinkomen blijken niet beleidsfactoren, maar economische factoren zoals de ontwikkeling van de werkloosheid en de inflatie, van doorslaggevend belang. Het is mij daarbij niet geheel duidelijk geworden of dit nu betekent dat volgens van Wijck ook op macro-niveau economische factoren belangrijker zijn geweest dan beleidsfactoren.

In hoofdstuk 2 concentreert van Wijck zich op de relaties tussen microverdelingsbeginselen, micro-oordelen, macrobeginselen en macro-oor-

delen. Hij doet dit aan de hand van gegevens ontleend aan recent empirisch onderzoek van Hemkens en van Wijngaarden. De voornaamste conclusie, in overeenstemming met eerder onderzoek, is dat er weinig verband bestaat tussen verdelingsbeginselen op microniveau (beginselen voor de toedeling van inkomens aan huishoudens) en verdelingsbeginselen op macroniveau (restricties die betrekking hebben op de inkomensverdeling als geheel).

Ik heb ernstig bezwaar tegen van Wijcks stelling dat macrobeginselen geen verband specificeren 'tussen inkomensverdeling aan inkomenseenheden en de kenmerken van die eenheden' (p. 24). Als enige macro-beginsel hanteert hij een kleiner maximum-minimumverhouding (p. 45). Criteria voor de toedeling van inkomens aan klassen/categorieën (geschoolde werknemers, witteboordenwerkers, uitkeringstrekkers, vermogensbezitters) zijn echter typische macrobeginselen. Zij hebben niet alleen betrekking op de maximum/minimumverhouding maar ook op de vorm van de inkomensverdeling over sociale klassen. De inconsistenties tussen nivelleringsgeneigdheid op macroniveau en meer nadruk op beloning naar prestaties op microniveau hebben te maken met de context van toedeling: toedeling aan individuele huishoudens of toedeling van inkomens aan klassen of categorieën (zie Szirmai, 1984).

Het is jammer dat van Wijck zich beperkt tot gegevens uit een enkel onderzoek en nogal weinig aandacht besteedt aan de schat aan eerdere empirische sociologische en sociaal psychologische onderzoeken die relevant zijn voor zijn betoog. In eigen onderzoek (Szirmai, 1988) vond ik bijvoorbeeld dat relatieve deprivatie – een term die vreemd genoeg geheel ontbreekt in het proefschrift – de voornaamste individuele determinant was van distributieve voorkeuren op macroniveau. Ook besteedt van Wijck geen aandacht aan de 'saliency'-factor, het relatieve belang van distributieve voorkeuren ten opzichte van houdingen met betrekking tot andere aspecten van het maatschappelijke leven. Hierdoor krijgt de discussie over de effecten van distributieve voorkeuren een enigszins eendimensionaal karakter. Ten slotte besteedt hij geen aandacht aan al dan niet juiste percepties van de verdeling,

die het uitgangspunt vormen voor oordelen van individuen.

Hoofdstuk 4 biedt een uitstekende welvaarts-theoretische bespreking van de manieren waarop inkomens van andere personen en de inkomensverdeling als geheel argumenten vormen in individuele welvaartsfuncties. Bijzonder aardig is de parallel die van Wijck schetst tussen de sociaal psychologische billijkheidstheorie à la Adams en de welvaartseconomische analyse met behulp van indifferentiecurven. Van Wijck beredeneert dat zelfs wanneer een meer gelijkmatige inkomensverdeling voor de meeste mensen een collectief goed vormt, 'free rider'-gedrag van individuen verhindert dat een gelijkere inkomensverdeling vrijwillig tot stand komt. Het marktmechanisme schiet hier tekort. Het betoog wordt hier enigszins verzwakt door de versimpelde aanname (p. 80) dat inkomensherverdeling kan worden opgevat als het voorzien in een collectief goed. Dit doet onvoldoende recht aan de meningsverschillen over inkomensverdeling tussen verschillende sociale groepen en de ambivalenties over verdeling afhankelijk van de context waarin de verdelingsvragen worden gepresenteerd (zie hoofdstuk 2).

Ten aanzien van de overigens zeer boeiende analyse van de effecten van voorkeuren op beleid en van beleid op inkomensverdeling heb ik ook een aantal kritische kanttekeningen.

In de eerste plaats dient bij de bespreking van de diverse hypothesen (Downs, Tullock, Stigler, Frey, Külp) over de invloed van kiezersvoorkeuren op herverdeling van de ene inkomensgroep naar de andere, de vorm van de feitelijke inkomensverdeling betrokken te worden. Gegeven het feit dat de inkomensverdeling een lognormale vorm heeft, is het niet verbazingwekkend dat de Downs hypothese (herverdeling van een kleine groep rijke mensen, naar de meest andere mensen) meer steun ondervindt dan de andere hypothesen.

In de tweede plaats was er van 1959 tot en met 1980 geen sprake van herverdeling van rijk naar arm, doch van een ongelijke verdeling van de groei van het nationaal inkomen. Niemand ging erop achteruit. De vertraging van de economische groei vormt wellicht een van de verklarin-

gen waarom de nivelleringstrend na 1980 is gestagneerd.

Zoals van Wijcks cijfers laten zien is de periode 1982-1985 er een van denivellering. Deze interessante periode verdient afzonderlijke beschouwing. Enquêtes laten voor deze periode nog steeds een consistente voorkeur voor nivellering zien, doch de feitelijke trend is denivellering. Hier spelen niet-beleidsfactoren – zoals de groei van de werkloosheid, beperking van de overheidsstekorten, factoren die van Wijk elders benadrukt – een belangrijke rol. Daarnaast zijn wellicht ook de deregulerings- en decentralisatie trends in het economisch beleid van belang. Bij een minder zichtbare centrale beleidsvorming zullen beloning naar prestatie beginselen een belangrijkere rol gaan spelen en zullen macro-nivelleringsvoorkeuren een geringere gewicht krijgen.

In de vierde plaats is de keuze van de hoogte van de AOW-uitkering in vergelijking tot het gemiddeld werknemersloon, als operationalisatie van het effect van overheidsbeleid weinig gelukkig. AOW-trekkers zijn mensen, die permanent zijn uitgesloten van het arbeidsproces en die in leeftijd verschillen van werknemersgezinnen. Voor een vergelijking van behoefte- en prestatiecriteria is het relevanter om een vergelijking te maken tussen de bijstandsuitkering en het gemiddelde werknemers loon, of tussen het minimumloon en het loon van geschoolde werknemers.

Ten slotte besteedt van Wijk terecht in zijn laatste hoofdstuk aandacht aan de rol van andere factoren dan preferenties en beleid. In een vervolgstudie zou het zinvol zijn om de economische analyse van trends in de inkomensverdeling meer centraal te stellen om vervolgens aan te geven welk additionele gedeelte van de variatie in inkomensongelijkheid door beleidsmaatregelen verklaard kan worden.

De kracht van van Wijcks analyse ligt in zijn analytische soberheid: een beperkt aantal hypothesen en een beperkt aantal variabelen. Tegelijkertijd doet het de lezer verlangen naar een meer gedetailleerde bestudering van afzonderlijke beleidsmaatregelen en perioden. Van Wijcks studie nodigt uit tot een complementaire analytische studie van economisch historische aard,

waarin dieper wordt ingegaan op empirische ontwikkelingen in de inkomensverdeling en de totstandkoming en uitwerking van afzonderlijke beleidsmaatregelen.

Al deze punten van kritiek doen op geen enkele afbreuk aan mijn waardering voor deze uitstekende studie. Juist door zijn helderheid en consistentie nodigt het uit tot kritiek en discussie. *Inkomensverdelingsbeleid in Nederland* kan van harte worden aanbevolen aan een ieder die geïnteresseerd is in inkomensverdelings-vraagstukken en in de grensgebieden tussen economie en de andere sociale wetenschappen.

A. Szirmai

Literatuur

Szirmai, A. (1984). How do we really feel about income equalisation? *The Netherlands Review of Sociology*, 20, 2, 115-133.

Szirmai, A. (1988). *Inequality observed. A study of attitudes towards income equality*. Avebury.

Bart Bakker. *Sociale afstand, sociale status, De sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen*, Nijmegen: ITS, 1992.

In juli 1992 promoveerde Bart Bakker op de constructie van een nieuwe index voor sociale status van werkenden, niet werkenden en vrouwen, de SAS. Voor de lezers van dit blad is dit onderwerp niet onbekend. Het proefschrift behelst een bundeling en bewerking van eerder gepubliceerd materiaal, dat voor een deel in *Mens en Maatschappij* is verschenen en voor het overige op congressen en in bundels is uitgedragen.

Bakker beschouwt het beroep als een economische en sociale hulpbron voor de verwerkelijking van gewenste levenskansen en levensstijlen. Om levensstijlen en levenskansen te verklaren worden vooral beroepsprestigeladders gebruikt, waarbij het beroep als sociale hulpbron de sociale status indiceert. Beroepsprestigeladders worden volgens de auteur ten onrechte gehanteerd als index van sociale status.

Beroepsprestigeladders zijn gebaseerd op schattingen van het prestige van beroepen door beoordelaars. De consensus van de beoordelaars over het prestige van een beroep is niet erg hoog en betreft bovendien oordelen over mannenberoepen. Het prestige van mannenberoepen zou niet overeenkomen met het prestige van vrouwenberoepen. Niet alleen de vaststelling van het prestige van een beroep zou niet deugen, ook de toepassing stuit op moeilijkheden. De helft van de bevolking heeft geen beroep of nooit een beroep gehad. Het beroep als enige proxy van sociale status is volgens Bakker dus niet betrouwbaar en niet geldig. Zijn vraag is hoe de sociale status van een individu en van een huishouden beter kan worden vastgesteld. Zijn antwoord is een nieuwe schaal, een zogenaamde sociale afstandsschaal (SAS) gebaseerd op trouwpatronen van beroepsgroepen (p. 28).

De redenering die Bakker dan volgt is enigszins verbrokken. Zo stelt hij voor de definitie van de individuele sociale status als een functie van inkomen, opleiding en beroep uit te breiden met de arbeidsmarktpositie (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, studeren en het drijven van een huishouden), maar beperkt hij zich vervolgens tot alleen het beroep en de arbeidsmarktpositie. Vervolgens kijkt hij naar wat men met sociale status wil verklaren, namelijk levenskansen en levensstijl en constateert in navolging van Parkin dat sociale status in feite wordt gebruikt om anderen uit te sluiten in het realiseren van levenskansen. Bakker definieert: 'Naarmate er vaker interactie plaatsvindt tussen beroepsgroepen (...), is de sociale afstand geringer' (p. 40). Dit is de kern van zijn oplossing. Vervolgens beweegt hij zich op enkele zijpaden, op het beroep als statussymbool en op de relatie van het beroep met allerlei levensstijlkenmerken zoals tijd, geld en smaak. De vraag die hij hier had moeten beantwoorden, waarom theoretisch gezien mensen elkaar naar hun beroep en arbeidsmarktpositie uitsluiten, beantwoordt hij juist niet. Aangenomen dat sociale sluiting via het beroep verloopt, moet worden uitgezocht welke interacties tussen beroepen indicatief zijn voor sociale sluiting. De keuze voor partnerrelaties als indicatief voor de afbakening van sociale groepen is al eens eerder door Ganzeboom verantwoord en wordt door

Bakker overgenomen. Een nadeel van het gebruik van trouwpatronen is mijns inziens dat in een samenleving waarin de opleidingskwalificaties en de arbeidsparticipatie van vrouwen in snel tempo veranderen de trouwpatronen even snel mee zullen veranderen. Trouwpatronen zullen daarmee meer een indicator zijn van emancipatie dan van sociale afstand tussen beroepsgroepen.

De afstanden worden met behulp van correspondentie-analyse op een tabel van 106×106 (11236 cellen) bepaald. Om tot betrouwbare schattingen te kunnen komen, is dus een zeer groot databestand nodig. Bakker gebruikt een databestand met de gegevens van maar liefst 70805 paren. Dit levert een schaal voor beroepen van mannen en een sterk gelijkende schaal voor beroepen van vrouwen op. Bakker rapporteert de verschillen tussen de mannen- en vrouwen-schaal, echter helaas niet de samenhang tussen beide schalen.

Vervolgens wordt de ontwikkelde schaal, SAS, gevalideerd door te kijken wat de relatie van SAS is met de arbeidsmarktpositie, het financieel-economisch kapitaal, het cultureel kapitaal, de complexiteit van het werk, en de status. Dit levert bevredigende resultaten op. In een apart hoofdstuk schenkt de auteur aandacht aan mogelijke problemen met de geldigheid van de geconstrueerde schaal als gevolg van het gebruik van correspondentie-analyse. Met name speelt hierin de kwestie van de schaalwaarden die mede bepaald worden door de omvang van de categorieën. Het is daardoor mogelijk dat de schaalwaarden van vrouwen in hoge beroepen te hoog worden gewaardeerd. Een vergelijking met de schaal die wordt berekend met behulp van loglineaire analyse valt positief uit voor de geldigheid van SAS. Een ander probleem betreft de analyse van partnertabellen uit dwarsdoorsnede-onderzoek. Deze bieden wellicht geen goede weergave van de processen van sociale sluiting bij partnerkeuze (p. 107). Toepassen van SAS op een onderzoek waarin ook de SAS bij huwelijksluiting en SAS op het meetmoment. Vooral bij de mannen is te zien dat er in de lagere regionen veel grote residuen voorkomen. Bakker interpreteert deze uitslag toch als positief, maar hij verzuimt te rapporteren waardoor de grote re-

siduen zijn ontstaan. De daarna volgende toetsingen van de predictieve validiteit zijn uitstekend uitgevoerde analyses, maar de causale connectie tussen SAS en de te voorspellen variabelen is niet stevig onderbouwd. De indicatoren van levenskansen en levensstijlen zijn betrekkelijk willekeurig van karakter. Overtuigender zijn de kruisvalideringen. De vergelijking met beroepsprestigeladders wordt door SAS glansrijk doorstaan. Wat mij betreft had Bakker zich tot deze laatste vorm van valideren kunnen beperken.

De tweede hoofdvraag van het proefschrift betreft de sociale status van een huishouden. Moet de status van een huishouden geïndiceerd worden door de individuele status van de kostwinner, of draagt ook de individuele status van de partner bij tot de status van het huishouden? Daar we de ware status van het huishouden niet kennen kan dit alleen maar onderzocht worden door te bezien of de individuele status van de vrouw iets bijdraagt aan de verklaring van levenskansen en levensstijl. Dit heeft Bakker ook onderzocht. Zijn conclusie is dat de 'eigen individuele status van de vrouw substantieel bijdraagt aan de "ware" sociale status van haarzelf en haar partner' (p. 164). Deze substantiële bijdrage varieert afhankelijk van het onderwerp echter van 0 tot slechts 7 procent van de verklaarde variantie.

De door Bart Bakker in zijn proefschrift behandelde onderwerpen bieden weinig nieuws voor diegenen die eerder gepubliceerde stukken van hem kennen. De in SAS geïnteresseerde lezer kan hierover voldoende informatie vinden in een, overigens niet in de literatuurlijst opgenomen, artikel van Bart Bakker in *Mens en Maatschappij* van 1990 (pp. 355-378).

Mijn eindconclusie is dat het onderzoek zeer zorgvuldig is uitgevoerd, het is degelijk sociaal-wetenschappelijk handwerk. De SAS lijkt een bruikbare indicator voor sociale status. Het onderscheiden van een schaal voor mannen- en voor vrouwenbereoepen is echter niet overtuigend. De analyse van de sociale status van huishoudens laat zien dat de status van beide partners in een huishouden een rol spelen in de totale sociale status van een huishouden. Tevens wordt uit dit proefschrift duidelijk dat sociale status,

geïndiceerd door beroep en arbeidsmarktpositie niet erg belangrijk is in de verklaring van door Bakker naar voren gehaalde elementen van levensstijl en levenskansen.

Peter Geurs

W.C.C. Groenen, B. Kuhry, E.J. Pommer, R.A.G. van Puijenbroek en F.P. van Tulder. *Consumptie van kwartaire diensten. Sociale en culturele studies; 15. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1990.*

'Consumptie van kwartaire diensten' is een boek dat men niet als boek moet lezen. Het leent zich daarentegen uitstekend als naslagwerk voor geïnteresseerden in een bepaalde sector binnen de kwartaire diensten. In verschillende hoofdstukken behandelen de auteurs het gebruik binnen bevolkingsgroepen van onderwijs, zorg, rechtshulp, vorming en cultuur, sport, en openbaar vervoer. Elk hoofdstuk begint met een overzicht van bestaande theorieën over differentieel gebruik en onderzoeksbevindingen. Onder de enigszins verwarrende titel 'profiel van gebruikers' wordt daarna beschreven hoe groot de percentages gebruikers zijn binnen de demografische categorieën leeftijd, geslacht en type huishouden, naar de sociale kenmerken sociaal-economische positie en opleiding, en naar de economische kenmerken inkomen, (en wanneer van toepassing) prijs, bereikbaarheid en toegankelijkheid. Met behulp van logit-analyse wordt getoond welke kenmerken een onafhankelijke invloed op het gebruik uitoefenen. De gegevens komen uit de Aanvullend voorzieningengebruik onderzoeken (SCP: 1979, 1983 en 1987), De Gezondheidsenquête (CBS: 1981, 1985 en 1989) en het Longitudinaal verplaatsingsonderzoek van het Projectbureau integrale verkeers- en vervoersstudies (1984-1989). De resultaten worden overzichtelijk gepresenteerd en in zeer begrijpelijke taal beschreven. De lezer van een afzonderlijke hoofdstuk hoeft het daarbij niet te storen dat de tekst van de verschillende hoofdstukken wel zeer sterk is gestandaardiseerd.

Het boek verdient waardering als systematische bundeling van een grote hoeveelheid infor-

matie. Daarbij zou ik het kunnen laten, als de auteurs niet expliciet drie doelstellingen geformuleerd hadden, waaraan slechts zeer ten dele wordt voldaan. De eerste doelstelling is een 'vergroting van het inzicht in de determinanten van het gebruik van kwartaire diensten'. Hier snijden de auteurs zichzelf in de vingers. Door hun keuze voor een maximale standaardisering van de analyses voor verschillende kwartaire diensten, beperken ze de mogelijkheden tot werkelijk nieuwe inzichten te komen. Ten eerste wordt de definitie van gebruik ingeperkt tot al dan niet gebruiken. Voor deelname aan voltijdonderwijs is dit inderdaad juist, maar voor alle andere diensten is frequentie van gebruik in mijn ogen interessanter. Ten tweede is de set van verklarende variabelen verminderd tot die variabelen die voor alle kwartaire diensten relevant zijn. Gecombineerd met het feit dat in eerdere onderzoeken deels ook nog dezelfde data zijn geanalyseerd, is het niet verrassend dat men over het algemeen tot vertrouwde conclusies komt.

Nieuwe gezichten levert deze studie wel door de gelijktijdige analyse van sociale en aanbodskenmerken. Dit past binnen de tweede doelstelling: 'onderzoek naar de effecten van overheidsinstrumenten in de sfeer van aanbod en prijs'. Ter voorbereiding van deze analyses wordt in hoofdstuk 2 een uitgebreide, ook voor niet-economen leesbare, uiteenzetting gegeven van de economische theorie van het consumentengedrag. Geldprijzen spelen in de kwartaire sector een ondergeschikte rol, tijdsprijzen daarentegen niet. Verschillen in benodigde tijd tussen gebruikers ontstaan vooral doordat de een om de hoek van de straat een voorziening ter beschikking heeft, terwijl een ander langere tijd onderweg is. Via vestigingsbeleid en subsidies heeft de overheid middelen in de hand deze reistijden te beïnvloeden. Dit heeft natuurlijk alleen zin als is aangetoond dat een langere reistijd personen van gebruik afhoudt. Dergelijke aanbodeffecten worden niet gevonden voor het onderwijs. Ze treden echter wel op in de zorgsector en de rechtshulp. Men maakt minder vaak gebruik van specialisten, fysiotherapeuten, huishoudelijke hulp, wijkverpleging en ook van bureaus voor rechtshulp naarmate daarvan in de regio minder voorhanden is. Ook bij musea, bibliotheken, zwembaden,

trein en bus/tram/metro zijn, ondanks hun grote spreiding over het land, aanbodeffecten aantoonbaar. Hoewel de causale volgorde hier niet duidelijk is (voorzieningen worden ook met name daar gevestigd waar een grote vraag is) geven aanbodeffecten met name in de zorgsector en de rechtshulp te denken.

De derde doelstelling van deze studie is een 'verbetering van ramingen van de toekomstige gebruiksontwikkeling'. Toekomstig gebruik werd tot nu toe uitsluitend op grond van demografische en trendmatige ontwikkelingen geschat. Om dit te verbeteren wordt in hoofdstuk 3 een micromodelbevolking ontwikkeld. Dit model beeldt de Nederlandse bevolking op verschillende (ook toekomstige) tijdstippen af. Daarvoor worden niet alleen demografische kenmerken gebruikt, maar ook sociaal-economische positie en opleidingsniveau. Door dit bevolkingsmodel te combineren met de schattingen uit de logitmodellen ontstaan ramingen van het gebruik op verschillende tijdstippen. Het succes van de ramingen wordt beoordeeld door ze te vergelijken met de daadwerkelijke ontwikkelingen gedurende de laatste tien jaren. Dit leidt tot een, gezien de doelstelling wellicht teleurstellende, maar belangrijke conclusie. Voor alle kwartaire diensten zijn geraamde en daadwerkelijke ontwikkelingen zover van elkaar verwijderd, dat het ten sterkste af te raden lijkt dergelijke ramingen voor de planning van beleid te gebruiken.

Ineke Maas

J.A.G.M. van Dijk. De netwerkmaatschappij. Sociale aspecten van nieuwe media. Houten/Zaandam: Bohn Stafleu Loghum, 1991.

In plaats van elk apparaat van aparte toetsen en knoppen te voorzien, kunnen we binnen afzienbare tijd alle apparaten op kantoor, maar ook thuis, bedienen via één bedieningspaneel met controle scherm, dat op een centrale plaats is aangebracht. Vanaf je bureau kun je het kopieerapparaat bedienen, de fax, maar ook de verlichting en de koffiezetmachine. Voor wie de moeite niet wil nemen om naar het bedieningspaneel te lopen, is er afstandsbediening. De draadloze

communicatie maakt het mogelijk om zonder veel breek- en graafwerkzaamheden totaal nieuwe vormen van intelligente communicatie tot stand te brengen. Een nieuwe, onzichtbare infrastructuur komt eraan met immense mogelijkheden, maar ook met vergaande maatschappelijke implicaties.

In het boek *De netwerkmaatschappij. Sociale aspecten van nieuwe media* van Jan A.G.M. van Dijk (werkzaam bij de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht) krijgt de lezer een overzicht van de technische mogelijkheden van de nieuwe media op het gebied van tele-, data- en massacommunicatie. De belangrijkste boodschap is echter niet de technologie en haar mogelijkheden, maar een analyse van de oorzaken en gevolgen van nieuwe media.

De centrale these van het boek luidt dat 'het bestaan van informatie- en communicatienetwerken een noodzakelijke voorwaarde is voor de verweving van processen van schaalvergroting en schaalverkleining die momenteel in alle sferen van de samenleving plaatsvinden. Het bestaan van netwerken verschaft deze verweving haar materiële infrastructuur'. Met deze these wil de auteur de sterk toegenomen behoefte aan informatie en communicatie en de opkomst van allerlei nieuwe media verklaren.

De analyse van oorzaken en gevolgen van de nieuwe media wordt geplaatst tegen de achtergrond van bredere sociale transformatieprocessen. Daarmee maakt de auteur het zich niet gemakkelijk, want transformatieprocessen vinden plaats op allerlei terreinen en kunnen vanuit verschillende gezichtspunten gezien worden. Tevens houdt de auteur de technologische uitdagingen en de maatschappelijke veranderingen tegen het licht van expliciete waarden, die volgens hem in het geding zijn. Het gaat daarbij om de sociale gelijkheid, democratie, vrijheid, veiligheid, de kwantiteit en de kwaliteit van sociale contacten en de rijkdom van de menselijke geest. Komen deze fundamentele waarden onder druk door de nieuwe media, dan heeft dat onvermijdelijk vergaande repercussies voor elk facet van de samenleving.

Snel zijn we dan geneigd te denken aan negatieve gevolgen, zoals schaalvergroting, centrali-

satie, socialisering van de individuele ruimte, controle, 'Big Brother is Watching You' en andere 1984-achtige beelden. Maar naast technologie-pessimisten zoals Theodore Roszak en Jacques Ellul, zijn er ook optimisten, zoals John Naisbitt en Alvin Toffler. Zij wijzen juist op schaalverkleining, decentralisatie en individualisering van de sociale ruimte. Het aardige van het boek is dat de auteur geprobeerd heeft om te laten zien dat er sprake is van interactie van deze tegengestelde processen en dat er kennelijk keuzemogelijkheden zijn. Waarom wordt er soms voor de ene richting gekozen en soms voor de andere? Wat betekent dat voor de maatschappelijke gevolgen? Immers, terecht wordt gesteld dat de netwerken een structureel karakter bezitten dat het microniveau met het meso- en het macroniveau verbindt. Kenmerkend voor effecten van de nieuwe media is dat op alle niveaus veranderingen in positieve of negatieve zin gaan optreden. De interactie van de niveaus leidt ook tot een verwevenheid van de publieke en de private domeinen en verandert de relaties daarin en daartussen. Het knappe van het boek is dat er een combinatie is gemaakt van uiterst complexe problematieken. De auteur belicht de effecten van de nieuwe media vanuit uiteenlopende perspectieven (de techniek, de economie, het politieke, het recht, het sociale, de cultuur en het psychische). In zijn bespreking neemt hij consequent de effecten op de verschillende niveaus mee (maatschappij, bedrijven/organisaties en huishoudens/individuen) en hij laat zien om welke maatschappelijke transformatieprocessen het gaat en welke verschuivingen in expliciete waarden in het geding zijn. Het grote voordeel van deze aanpak is dat de lezer aan de hand van voorbeelden binnen de verschillende facetten (recht, politiek, cultuur, etc.) gaandeweg een heel duidelijk beeld krijgt van de mogelijkheden en de keuzes die gemaakt (hadden) kunnen worden en de vergaande effecten op allerlei maatschappelijke terreinen. Hoewel een dergelijke ambitieuze exercitie ook nadelen heeft – op een gegeven moment begint het de lezer te duizelen – is er op dit gebied binnen het Nederlands taalgebied geen boek voorhanden dat op een uiterst begrijpelijke wijze uit de doeken doet wat de oorzaken en uiteenlopende gevolgen van de

netwerkmatschappij kunnen zijn. Dit boek kan nog jaren mee, want de thema's die aangesneden zijn, worden nu pas door de politiek en media opgepikt. Het is een belangrijke steun in een publiek debat over de gewenste en ongewenste effecten van de netwerkmatschappij.

A.J.M. Roobeek

Rein de Wilde. Discipline en legende. De identiteit van de sociologie in Duitsland en de Verenigde Staten 1870-1930. (Proefschrift) Amsterdam: Van Gennep, 1992.

Hoe toevallig is de sociologie? Dat is de kortste samenvatting van het probleem dat de Wilde in dit als proefschrift verdedigde boek behandelt. Het gaat hem veel meer om dit wetenschapstheoretische probleem dan om hetgeen de ondertitel suggereert. Weliswaar neemt de Duitse en Amerikaanse gevalstudie verreweg de meeste ruimte in, maar het inleidende en afsluitende hoofdstuk is waar het om draait. Lezers doen er goed aan hun verwachtingspatroon daarop af te stemmen. Over de ontwikkeling van de Duitse en Amerikaanse sociologie verneemt men het nodige, maar niets wezenlijk nieuws. De oorspronkelijke kern zit, ook volgens de auteur, in de postmoderne (*mijn woord, niet het zijne*) aanpak van het demarcatieprobleem tussen disciplines en de nogal toevallige ontwikkeling daarin. Het had sociologie, maar ook wat anders kunnen zijn. Dat is het thema.

Voor die demarcatie tussen disciplines onderscheidt de auteur het legpuzzelmodel en het loketmodel. Je kunt disciplines zien als stukjes die tezamen de werkelijkheid dekken, of je kunt ze definiëren vanuit de problemen die ze zich stellen. Later werkt de auteur een theorie van disciplines uit als een driehoeksverhouding tussen de begrippen demarcatiearbeid, vocabulaire en praktijk. Die theorie hoort dynamisch en dus historisch te zijn. De sociologie kan men historisch volgen in termen van verschuivende relaties tussen die drie begrippen. Als we dus de $38+42=80$ bladzijden van het theoretische begin en eind aftrekken, is dit waar het in de resterende 242-58 (noten en literatuur)=184 bladzijden om moet

gaan. Daar zit mijn probleem met dit boek, al is het misschien wel het enige probleem. Zoals gezegd, de middenmoot leest als een nogal gewoon geschiedenisboek van de sociologie in die bepaalde tijd en plaats. Weinig dat er op wijst, dat het hier om een gevalstudie voor een wetenschapstheoretisch thema gaat.

Het boek raakt daardoor wat uit balans. Heeft men met een verdwaalde en langgerekte uitweiding ten opzichte van de kern van het verhaal te doen, of juist andersom met een tweetal toegiften aan begin en eind bij het verhaal zelf? Ik houd het op het eerste. In het verhaal *en marge* is De Wilde origineel, in het grote verhaal is hij onderhoudend. Het is jammer dat die twee verhalen niet steviger aan elkaar vastzitten. Natuurlijk verneemt men wel wat over 'vocabulaire' en 'praktijk' in de Amerikaanse en Duitse sociologie, maar juist de demarcatie van de sociologie blijft een al te vluchtig thema. Juist waar De Wilde de connectie tussen beide verhalen zelf nog het meest rechtstreeks bij de hand neemt (p. 220-238), wordt zijn betoog zelfs qua vocabulaire vluchtiger dan het elders is. Zeker, er valt aan de geschiedenis van de sociologie het nodige omtrent de sociologie te demonstreren. De connecties tussen maatschappelijke problemen en sociologie of cultuurpolitieke contexten en sociologie zijn helder genoeg. Het ging echter niet om die connecties, maar om het wel of niet bestaan van de sociologische discipline zelf. Daarover brengt het bekende verhaal over Max Weber, von Wiese, Small of Thomas geen nieuws. De auteur is om begrijpelijke redenen niet kunnen toekomen aan de vraag of er onbekende verhalen zouden bestaan. Anders gezegd: de probleemstelling van dit proefschrift vraagt in feite om een herschrijving van de sociologiegeschiedenis en dat is meer dan men van één studie kan verlangen.

Blijft over een interessant en overwegend goed geschreven boek, dat op de goede manier teleurstelt, door een te hoge ambitie niet geheel waar te maken. Er zijn tal van voorbeelden waar het omgekeerd al bij de ambitie misgaat. De Wilde hoort in die categorie niet thuis. Kennisnemen van dit boek loont daarom de moeite.

J.K.M. Gevers

Literatuur

- Dam, M. van, Puijenbroek, R. van & Verschu-
ren, P. (1989). De centrum-periferie theorie.
Intra- versus internationale determinanten van
inkomensongelijkheid. *Mens en Maatschap-
pij*, 64 (5-21).
- Snyder, D. & Kick, E. (1979). Structural pos-
ition in the world-system and economic
growth 1955-1970: a multiple-network analy-
sis of transnational interactions. *American So-
ciological Review*, 84, (517-560).
- Szirmai, A., (1984) How do we really feel about
income equalisation? *The Netherlands Re-
view of Sociology*, 20, 2, 115-133.
- Tromp, B. (1988). De theorie van het wereldsysteem: een
overzicht. *Sociologische Gids*, 35, (4-23).
- Szirmai, A., (1988) *Inequality Observed. A
study of attitudes towards income inequality*.
Avebury.
- Tromp, B. (1988). De theorie van het wereld-
systeem: een overzicht. *Sociologische Gids*,
35, (4-23).